

CERCETĂRI DE ARHEOLOGIE URBANĂ. REFLECȚII PRIVIND ORAȘUL TIMIȘOARA ÎN SECOLELE XVII-XVIII

Alexandru Szentmiklosi, Dumitru Țeicu

Cuvinte cheie: Timișoara, secole XVII-XVIII, arheologie urbană, fortificația de perioadă otomană.
Keywords: Timișoara, XII-XVIII c., urban Archaeology, Ottoman period fortification

Researches of Urban Archaeology. Aspects Regarding the Development of Timișoara in the XVII-XVIIIth Century. (Abstract)

For a long time, the researches regarding the urban development of Timișoara during the Ottoman period based, especially, on the Austrian cartographical documentation from the 18th century, as well as on the Turkish chronicles and on the studies based on them.

Since 2006, the archaeological rescue excavations have brought major contributions to the knowledge of the urban history of Timișoara. The most important archaeological investigations were executed between 2011 and 2013–2015. During these years, there were investigated both areas within the historical centre of the city, and the external suburbs of the Ottoman town („*Palanca Mare*” and „*Palanca Mică*”).

A premiere for the archaeological research was the uncovering of the fortification system north to the fortress confirming both the historical information concerning the reparations done to the fortress, and the cartographical information. Into the archaeological trenches executed in the Union Square („*Piața Unirii*”), there was uncovered just the base of the rammed earth rampart that formed the curtain wall of the fortress during the Ottoman occupation, as well as the defensive ditch. According to Sigismondo de Prato, the curtain wall of the fortification was a „*modo hungarico*” type of construction.

In addition, a premiere was the uncovering of the second defensive line of the fortress of Timișoara that was situated north to the curtain wall of the fortress. The archaeological researches in the Sergeant Constantin Mușat Street revealed the existence of a defensive ditch doubled by a wooden palisade, represented in the maps from the beginning of the 18th century.

The archaeological researches within the urban perimeter of the town have pointed out an agglomeration of wooden dwellings lined up to the streets. At the very beginning, the streets were paved with tree branches, and later from oak trunks. Beside the houses, ones endowed with basement, and probably with a floor, there were also pit-dwellings in the suburbs of Timișoara during the Ottoman period.

The information referring to the town water sources, mentioned by the historical sources, were completed by the historical researches that uncovered aqueducts made of ceramic pipes linked one to the other. These aqueducts plead for existence of a complex hydro technique system in connection with a tanker supplied with help of a hydraulic wheel.

A last issue caught by the archaeological researches within the perimeter of the fortress of Timișoara and of the two suburbs illustrates the multiethnic and confessional aspects of the town. The world of the dead coexists with the world of the alive through the emplacement of the necropolis in the middle of the town and of the suburbs. At the beginning of the 18th century, there were also necropolis situated out of the external suburbs of Timișoara. After the conquest of Timișoara by the Habsburg Empire, the town cemetery was moved outside the fortress wall, on the western part of the town.

Europa modernă s-a născut în Evul Mediu, dacă acceptăm, desigur, viziunea propusă de Jaques Le Goff (1924–2014) asupra construcției europene. Istoricul francez a considerat această etapă din istoria Europei ca pe o perioadă de progres și purificare, în care s-a făcut tranziția spre Renaștere. În discursul lui istoriografic, Jaques Le Goff a

considerat că nașterea orașului medieval european a fost una din marile reușite ale istoriei europene¹. Astfel, se ralia, în mod tacit, unui punct de vedere identic, spus cu multă vreme în urmă de către Henri Pirénne în legătură cu istoria orașelor europene².

¹ 1 Le Goff 2005, 133–140.

² 2 Pirénne 2000, 138 și urm.

Cu o întârziere inerentă, provocată de evoluția istorică mai complicată a spațiului sud-est și central european, structurile urbane din Regatul Ungariei și din regiunile răsăritene ale acestuia (Transilvania și Banat) s-au coagulat sub impulsul venit dinspre lumea germanică și de colonizările acesteia către răsărit. Demersul nostru cu privire la istoria urbană a Timișului la cumpăna secolelor XVII-XVIII vine din perspectiva arheologiei medievale, a acumulărilor acesteia în privința istoriei urbane.

Planurile de modernizare și dezvoltare urbanistică de la începutul sec. XXI au determinat, sub imperativul determinat de legislația privind protejarea patrimoniului arheologic, efectuarea unor cercetări arheologice preventive în diferite localități din Banat (Timișoara, Ciacova, Caransebeș). Cercetări arheologice desfășurate în perioada anilor 2006–2015 au oferit, pe de o parte, oportunitatea acumulării unui patrimoniu arheologic specific lumii urbane medievale, însă, în egală măsură, a permis și stabilirea unor repere în evoluția urbanistică medievală a orașului Timișoara în cursul secolelor XVI-XVIII. O parte a cercetărilor au văzut lumina tiparului în reviste de specialitate³ sau altele au fost asamblate într-un volum colectiv apărut în anul 2007⁴. Trebuie precizat de la bun început că întreaga investigație arheologică a avut un caracter preventiv de salvare. Cercetările se înscriu însă prin obiective, metode și documentația acumulată în standardele unanim recunoscute ale arheologiei medievale. Din această perspectivă, a arheologiei medievale, există o legătură vădită cu arhitectura și arheologia urbană⁵. Nicăieri în vecinătățile Banatului, investigațiile de arheologie a arhitecturii medievale nu se impun cu atâta necesitate precum în această provincie dunăreană de frontieră.

În cursul secolelor XVI-XVIII (în urma cuceririi otomane), iar, mai apoi, după 1716 (datorită războaielor turco-austriece), Banatul a suferit o distrugere totală a arhitecturii ecleziastice și civile medievale. Cele circa 220 de biserici medievale catolice cunoscute din sursele scrise medievale au dispărut întru totul până în veacul al XVIII-lea⁶. Cele 69 de mănăstiri medievale catolice și ortodoxe au avut o soartă asemănătoare supraviețuind doar cinci mănăstiri ortodoxe⁷. Aceste date statistice privind arhitectura religioasă medievală din Banat

reiterează necesitatea cercetării arheologice a perioadei medievale a Banatului, în special a centrelor urbane ale acestei regiuni.

Informațiile oferite de cercetările de arheologie urbană în privința topografiei orașelor, a locuinței, precum și a sistemului de apărare a cetăților din Banat se pot confrunta cu informațiile furnizate de cronicile de epocă, de miniaturi, dar mai ales de hărțile militare austriece din secolul al XVIII-lea. De regulă însă, documentația arheologică aduce în prim plan informații și detalii care nu se regăsesc în celelalte surse istorice. Dealtminteri, în cadrul arheologiei medievale, constituită ca disciplină aparte la nivel european cu peste șapte decenii în urmă, au apărut ramuri cu specializări restrânse, dar cu rezultate remarcabile. Astfel, în istoriografia franceză întâlnim o specializare numită *archéologie du bâti* sau *archéologie du construit*⁸, ori în scrisul istoric italian, *archeologia dell'architettura*⁹.

Sursele alternative ce pot intra în dialog cu arhitectura urbană a Timișoarei și a provinciei nu sunt foarte numeroase, iar unele, precum cele arhivistice medievale ori otomane, au suferit pierderi dramatice¹⁰. S-a conservat însă o importantă documentație cartografică austriacă din veacul al XVIII-lea în arhivele de război de la Viena. Un inventar al hărților referitoare la Banat a consemnat un număr de 493 de planuri și hărți din care 80 au avut ca temă orașul Timișoara, iar 52 se referă la planurile fortificației timișorene în veacul al XVIII-lea¹¹. Fondul topografic vienez referitor la Banat își așteaptă încă o publicare exhaustivă. Alături de arhiva vieneză, o altă sursă importantă de studiere a reprezentărilor cartografice privind planul urban al Timișoarei medievale și moderne se află la Budapesta¹². Planurile cele mai reprezentative ale Timișoarei sunt însă publicate în lucrările de specialitate privind evoluția orașului și reprezentările cartografice ale acestuia¹³.

Abordările istoriografice au vizat istoria otomană a Banatului, cultura otomană, elaborate pe surse scrise. Remarcabile prin informație și metodă de cercetare rămân scrierile Cristinei Feneșan¹⁴.

³ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 205–217.

⁴ Drașovean *et alii* 2007.

⁵ Brogiolo 1993, 9–28, Gelichi 2013, 89–109; Desachy-Gemehl 2005, 247–248; Galinie 1989, 239–242; Reveyron 2002, 2–12; Augenti *et alii* 2000, 66–69.

⁶ Țeicu 2007, 41–42.

⁷ Țeicu 2007, p. 41

⁸ Reveyron 2002, 4–5.

⁹ Gelichi 2013, 115–121; Augenti *et alii* 2000, 65–66.

¹⁰ Feneșan 1981, 5; Drașovean *et alii*, 2007, 333.

¹¹ Krischan 1999, 295–350.

¹² În arhivele de la Hadtörténeti Intézet és Múzeum și la Magyar Nemzeti Levéltár din Budapesta.

¹³ Jancsó 2001, 15–26; Jancsó-Balla 2005; Opriș 2008; Jancsó 2011, 5–9; Jancsó 2012, 3–18.

¹⁴ Feneșan 2014a; Hațegan 2005; Buruleanu-Medelet 2004; *Vilaetul Timișoarei...*, 2002.

Alte restituiri privind istoria urbană a Timișoarei s-au construit, de regulă, pe sursele topografice¹⁵.

Cercetările de arheologie urbană la Timișoara s-au derulat, cu intermitențe, între anii 2006 și 2012–2015. Așa cum am precizat, demararea acestor cercetări arheologice a fost determinată de lucrările edilitare și de modernizare a infrastructurilor de apă și canal ale orașului. În consecință, săpăturile arheologice au avut un caracter preventiv (de salvare), derularea acestora fiind în permanență condiționată de termene impuse de normativele constructorului și mai puțin de cele cerute de standardele cercetărilor arheologice¹⁶. Din acest motiv, aceste cercetări arheologice preventive s-au derulat într-un perimetru restrâns, delimitat de lucrările de modernizare din oraș în Piața Sfântul Gheorghe, Piața Timișoara 700, Piața Unirii, Piața Libertății, Str. 9 Mai, Str. Lucian Blaga, Str. V. Alecsandri, Str. Sergent Constantin Mușat, Str. Florimund Mercy, Str. Francesco Grisellini, Str. Oituz nr. 4 (în perimetrul Facultății de Muzică și al Institutului de Cercetări Avansate de Mediu – ICAM), Parcul Justiției etc. La cercetările arheologice menționate, se adaugă și săpăturile arheologice din curtea castelului medieval al Timișoarei, cunoscut și sub numele de „Castelul Huniade”¹⁷, în prezent, sediul Muzeului Național al Banatului¹⁸. Aceste cercetări arheologice preventive au fost determinate de lucrările de reabilitare a clădirii istorice¹⁹.

O săpătură arheologică restrânsă, determinată, de cele mai multe ori, de un buget redus de cercetare, oferă doar informații științifice oarecum trunchiate pe temeiul cărora este dificil de încheiat o evaluare istoriografică globală. În contrast cu săpăturile arheologice restrânse, cercetările arheologice extinse, prilejuite, de cele mai multe ori, de lucrări edilitare mai ample, oferă nu numai un surplus de informații științifice derivate din analiza materialului arheologic, dar și o mai bună corelare a complexelor arheologice. Aceste corelări pot fi făcute

¹⁵ Opriș 1987.

¹⁶ În parte, aceste probleme au fost determinate de lipsa unui Plan Urbanistic General în care să fie trecute siturile arheologice protejate, cu zonele de protecție aferente. Realizarea acestui plan a determinat investitorii să includă în procedurile de obținere a avizelor și solicitările către Direcțiile Județene pentru Cultură, privind existența patrimoniului arheologic reperat în perimetrul viitoarei investiții. Alte posibile cauze ar putea fi lipsa studiilor de fezabilitate, incorect întocmite (fără studii istorice) și neglijența celor care au atribuit în verificarea acestor documente.

¹⁷ Kopecznyi 2013, 215–216.

¹⁸ Roșiu 1998, 32–33, Rămneanțu 2008, 493–507; Medeleț-Rămneanțu 2003, 236–238.

¹⁹ Rădulescu 2006; Rădulescu *et alii* 2008, Kopecznyi 2013.

și cu izvoarele cartografice. Georeferențierea unora dintre hărțile Timișoarei de la începutul sec. XVIII a permis analizarea descoperirilor arheologice într-o perspectivă mai largă și mai edificatoare privind evoluția urbanistică a orașului, după anul 1716.

Reflecțiile noastre vizează așadar, pe temeiul informațiilor arheologice, casa medievală și modernă din Timișoara, străzile orașului medieval, fântânile, mormintele de inhumatie de perioadă otomană din centrul istoric al Timișoarei, precum și o prezentare secvențială a fortificației austriece.

Cetatea Timișoarei în perioada otomană

Izvoarele istorice au descris cetatea Timișoarei ca fiind puțin sesizabilă în peisaj, cu excepția minaretelor, ca urmare a situării ei în zona de câmpie joasă, bogată în vegetație²⁰. Cucerirea acestei cetăți, în anul 1552, a fost un eveniment marcant și pentru cronicarii turci. Cronicarul Solakzade Mehmed Hemdemi (1592–1658) nota faptul că: „*Marele vizir Ahmed pașa, înainte de a trece în postul marelui vizir, a fost de câteva ori serdar asupra unor oști victorioase. Avînd succes mai cu seamă la cucerirea unei cetăți așa de puternice ca Timișoara, făcuse ca slujbele sale să fie pe placul norocosului padișah al islamului și al tuturor marilor demnitari.*”²¹

Importanța strategică a Timișoarei, în perioada otomană, a fost subliniată foarte bine în zicala turcească amintită de H. Ottendorf: „*Pentru că prin așezarea sa locul este foarte roditor și populat, turcii însuși spun despre Timișoara că cine a luat Buda n-a obținut decât un oraș, cine însă a luat Timișoara a obținut o țară întregă.*”²²

Această opinie privind importanța strategică a cetății Timișoara se păstrează și la sfârșitul sec. XVII, în rândul militarilor turci. Conform relatărilor cronicarului Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa (1658–1723), sultanul Mustafa al II-lea (1664–1703) a solicitat, în anul 1695, o consfătuire militară „... pentru cercetarea situației dușmanului”²³. La această consfătuire, care a avut loc pe data de 13 august 1695²⁴, opinia comandanților turci a fost că „*În această privință este zadarnic să pierdem timpul cu împresurarea Varadinului, care va pricinui o pierdere de materiale și oști. De aceea, lăsând în urmă 2 000 de ostași la Belgrad și 1 000 la paza podului care se va așeza peste Dunăre, restul forțelor noastre să fie trecute la Panciova și este mai potrivit să mergem asupra cetății Timișoara. În cursul*

²⁰ Ottendorf 2006, 11.

²¹ *Cronici turcești...* 1974, 155.

²² Ottendorf 2006, 16.

²³ *Cronici turcești...* 1974, 426.

²⁴ Hașegan 2005, 261.

ultimilor ani, Timișoara a rezistat cel mai mult la ruină²⁵ și, în același timp, se repară ușor, putându-se lăsa într-însa atâta oaste, muniții, depozite de arme (cebehane) cât este trebuință. Apoi, odată ce suntem în împrejurimile Timișoarei, pentru a tăia drumurile spre această fortăreață se pot cuceri dacă vor fi piedici cetățile întărite Pofcea, Sebeș, Lugoj, Lipova și Ineu. În caz că vor fi făcute una cu pământul, atunci apărarea Timișoarei se poate întări. Și astfel se vor putea obține foloasele așteptate în acest an de la expediția împărătească și va fi cu putință întoarcerea. Trebuie să fie știut că cetatea Belgradului fără Timișoara și Timișoara fără Belgrad nu se pot <închii>. Dacă în timp ce ordia împărătească va fi în împrejurimile Timișoarei, dușmanul va încerca să impresoare Belgradul, acesta, fiind o cetate rezistentă, nu va cădea ușor în mâna dușmanului și noi, de asemenea, din spatele dușmanului putem să ajungem la ajutorarea Belgradului. După noi, acest lucru este cu putință²⁶.

Cronicarul turc Mehmed Rașid (1675–1735) deplânge căderea Timișoarei în mâna creștinilor (1716), spunând că „... o astfel de cetate întărită, care era digul granițelor islamice și lacătul Țării Românești și al Moldovei, precum și al altor ținuturi aflate pe partea cealaltă a Dunării, a intrat în mâna ghiaurilor din cauza delăsării și nepăsării apărătorilor, deși avea în ea nenumărate cete de oști și, chiar suficiente de zaherea, muniții și arme de luptă... această veste a fost ascunsă și abia după un timp de vreo cincisprezece-douăzeci de zile au circulat în popor zvonuri ca: «ba că Timișoara a căzut, ba că nu a căzut», s-a aflat în cele din urmă, adevărul, iar atunci populația a fost cuprinsă de jale și de suferință²⁷.

Aceste relatări ilustrează faptul că Timișoara, prin poziția geografică, a avut un rol vital în politica ofensivă a Imperiului Otoman și, în egală măsură, în cea defensivă. Astfel se explică și opinia formulată de marele vizir Halil Pașa în cadrul discuțiilor din anul 1717, privind încheierea unei păci cu Imperiul Habsburgic: „... Atât timp cât Timișoara se află în mâinile ghiaurilor, ce însemnă să închei pace?²⁸”.

Orașul Timișoara și suburbiile externe

Cetatea Timișoarei s-a dezvoltat în Câmpia Timișului, o zonă inundabilă, care, până la amplele lucrări de hidroameliorații de la începutul sec. XVIII, a fost brăzdată de numeroasele brațe

ale râului Timiș și ale Begăi²⁹. Astfel se explică și numele cetății Timișoara, derivat, de la numele râului Timiș („*Temes*” și „*var*”- în maghiară, „*cetate*”)³⁰. Este de presupus că dificultatea identificării bazinelor celor două râuri (Timiș și Bega), a determinat utilizarea hidronimului „*Temes*”, Bega/Beguey fiind denumită și „*Timișul Mic*” sau „*Timișel*”³¹.

Cetatea Timișoarei a fost construită pe un teren brăzdat de brațele râului Timișului Mic (Bega). Aceste brațe au format, odinioară, o mulțime de insule de diferite mărimi³². Atestat documentar în 1266 („*Castrum Tymes*”), Timișoara primește statutul de oraș („*civitas*”) în sec. XIV³³. Orașul propriu-zis s-a dezvoltat la nord de Castel, pe o suprafață de aprox. 170 × 100 m, sistemul de fortificare fiind format, probabil, dintr-un val de pământ cu palisadă³⁴.

În preajma cuceririi cetății Timișoara de către Imperiul otoman, într-o scrisoare a generalului Giovanni Battista Castaldo, datată în august 1552, se menționează prezența unui oraș cu aprox. 2000 de case, situat „*la poalele castelului*”³⁵. Suprafața intra muros a orașului medieval inițial, a fost estimată la aprox. 16.985 m pătrați³⁶, extinzându-se, la începutul sec. XVIII, conform hărții lui Perette, până la aprox. 200.000 m pătrați³⁷.

În perioada în care Timișoara s-a aflat sub stăpânire otomană, au fost distinse trei unități: „*Cetatea*”/Kale (actualul Castel Huniade), *Orașul* (actualul centru istoric al Timișoarei) și cele două suburbii externe ale orașului medieval (respectiv „*Orașul rascian*”/„*Palanca Mare*” și „*Insula/Palanca Mică*”)³⁸.

²⁹ Opreș 1987, 9.

³⁰ Cf. descrierii făcute de Istvánffy Nicolaus, *Regni Hungarici historia*, liber XVIII, Köln, 1724, apud Costin Feneșan, în Drașovean et alii 2007, 334, nota 1.

³¹ Buruleanu-Medeleş 2004, 10. După transformarea râului Bega într-un canal navigabil, se va încetățeni și numele de „*Bega*”.

³² Grisellini 1984, 113.

³³ Opreș 2007, 26, nota 29.

³⁴ Opreș 1987, 10–11.

³⁵ Hașegan 2005, 23, cu bibliografia; Drașovean et alii 2007, 334, nota 2, s.v. Costin Feneșan.

³⁶ Cf. estimărilor făcute de V. Capotescu, suprafața inițială a orașului medieval ar fi de 16.985,19 m², perimetrul fiind de 541,79 m (Capotescu 2008, 95).

³⁷ Mai exact 199.839,05 m², cu un perimetru de 2.133,28 m (Capotescu 2008, 95).

³⁸ Ottendorf 2006; Hașegan-Negrescu 2002, 142. În opinia lui I. Munteanu și R. Munteanu, Castelul Huniade reprezintă o componentă distinctă (cea de-a patra) a orașului medieval Timișoara din preajma cuceririi otomane (Munteanu-Munteanu 2002, 172). O împărțire asemănătoare are și Jancsó A. (Jancsó 2001, 13).

²⁵ Se poate deduce că deteriorarea sistemului defensiv al Imperiului otoman, la sfârșitul sec. XVII, a fost mai amplă.

²⁶ *Cronici turcești...* 1974, 426.

²⁷ *Cronici turcești...* 1980, 226; Hașegan 2005, 301.

²⁸ *Cronici turcești...* 1980, 237.

Cercetările arheologice efectuate la actualul Castel Huniade (*Cetatea „Kale”*) indică o succesiune de faze de construcție și intervenții. . Fragmente de fortificație indică faptul că aceste faze de construcție și intervenții au avut loc în sec. XIV-XVII. Fundațiile actualei clădiri se datează, probabil, în sec. XV când Ioan de Hunedoara a reconstruit castelul, afectat de cutremur. Alte părți ale castelului, precum cele două bastioane de pe latura sudică se datează, probabil, în sec. XVI. Întreaga clădire suferă o reparație majoră în sec. XIX³⁹, fiind afectat de asediul din 1849. În perioada angevină, Castelul a fost format dintr-un nucleu reprezentat de un donjon în jurul căruia se va extinde, gradual, reședința fortificată de un zid, sistemul defensiv fiind completat de brațele râului Timișul Mic⁴⁰. În timpul regelui Carol Robert de Anjou, Timișoara a devenit, pentru o scurtă perioadă de timp, reședința regală.

Probabil că funcționarea Castelului a determinat și apariția suburbiei externe din parte sudică a Timișoarei, viitoarea Palancă Mică⁴¹. Castelul a fost legat de orașul propriu-zis și de suburbia sudică a acestuia de câte un pod de lemn. Săpăturile arheologice din 2007 au dezvelit în partea estică a clădirii un șir de stâlpi de lemn care ar putea fi urmele podului care lega castelul de suburbia sudică a Timișoarei (Insula/Palanca Mică)⁴².

Cele două suburbii externe ale Timișoarei au fost situate la nord și la sud de orașul medieval și au prefigurat apariția „orașelor” din jurul Timișoarei din perioada modernă (sec. XVIII-XIX). În preajma anului 1716, cele două suburbii externe ocupau o arie totală de 567.723 m². „Orașul răsăritan” (Palanca Mare) a ocupat o arie de 501.424 m² iar „Insula” (Palanca Mică), aprox. 66.299 m²)⁴³. Ambele suburbii au fost legate de Castel și de Oraș prin poduri de lemn, unul surprins și în cercetările arheologice.

Sistemul de fortificare a cetății Timișoara

Reabilitarea spațiilor publice din centrul istoric al Timișoarei a prilejuit efectuarea primelor cercetări arheologice în Piața Unirii⁴⁴ și pe Str. Sergent Constantin Mușat⁴⁵. Săpăturile arheologice au dez-

³⁹ Rădulescu *et alii* 2008, 141, 147.

⁴⁰ Kopecznyi 2013, 219.

⁴¹ Opreș 1987, 12.

⁴² Rădulescu *et alii* 2008, 143, 147.

⁴³ Capotescu 2008, 94–95.

⁴⁴ Cercetări arheologice preventive conduse de Al. Szentmiklosi (Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii* 2016, 207–208).

⁴⁵ Cercetări arheologice preventive conduse de D. Diaconescu (Diaconescu 2016; Diaconescu *et alii* 2016.

velit vechea fortificație otomană din perioada sec. XVI-XVIII, confirmând descrierile din izvoarele istorice ale vremii (Sigismondo de Prato⁴⁶, Henrik Ottendorf⁴⁷, Evliya Çelebi⁴⁸, Tutovicz János⁴⁹). Acestor informații se adaugă și cele cartografice, printre care, deosebit de relevante sunt hărțile și planurile de luptă din sec. XVII⁵⁰ și începutul sec. XVIII⁵¹.

În secțiunile arheologice ale recentelor săpături, a fost surprinsă doar baza valului de pământ bătut care a format zidul de incintă al cetății în perioada stăpânirii otomane, precum și șanțul de apărare din partea de nord a cetății.

Valul de pământ care a format curtea cetății a avut o lățime de peste 20 m fiind construit din lentile de pământ și lut descris de Sigismondo de Prato ca fiind un sistem de fortificare *modo hungarico*⁵². Escarpa valului de pământ, formată din două rânduri paralele de trunchiuri de stejar, corespunde atât descrierilor istoriografice, cât și reprezentărilor cartografice. Cele trei escarpe dezvelite în cadrul cercetărilor arheologice au evidențiat faptul că alături de faza de construcție, în perioada otomană, au mai existat două faze de reparații majore la zidul cetății⁵³. Alături de aceste reparații majore, precum cele amintite în 1692 și 1696–1697⁵⁴, cercetările arheologice au evidențiat și existența unor reparații punctuale ale zidului de incintă. Deși nu au mai fost surprinse elemente din palisadă, prezența împletiturilor de nuiele și viță de vie indică prezența gabioanelor descrise și de Evliya Çelebi.

Șanțul de apărare care a deservit zidul de incintă a fost un braț al râului Timișul Mic, numit și Bega, care, odinioară, străbătea cetatea de la est spre vest. După lucrările de canalizare din prima jumătate a sec. XVIII, canalul va păstra, definitiv, numele de Bega. Brațul de râul, situat la nord de bazinul

⁴⁶ Magina, 2013, 301.

⁴⁷ Henrik Ottendorf a făcut parte din solia austriacă din 1663, condusă de baronul von Goes, la pașa de la Belgrad. Având rolul de spion, H. Ottendorf face o descriere amănunțită a orașului și a suburbiilor acestuia (Ottendorf 2006).

⁴⁸ *Călători străini ...*, 1976, 494–503.

⁴⁹ Feneșan, 2014b, 295–299.

⁵⁰ Jancso-Balla, 2005

⁵¹ Rousset 1729;

⁵² Magina 2013, 300–301.

⁵³ O a patra escarpă, surprinsă în fața celor trei escarpe din perioada otomană, aparține fazei de reparație a cetății, după asediul din 1716, când trupele habsburgice au reparat și reutilizat fortificația până la construirea fortificației bastionare de tip Pagan.

⁵⁴ *Cronici turcești...* 1974, 497; Hațegan 2005, 257, 276–277.

principal al râului Timișul Mic, a avut o lățime variabilă ca urmare a efectelor de eroziune determinate de curgerea apei. Această lățime a variat între 15 și 18 m, adâncimea maximă fiind de 4 m. Contraescarpa șanțului de apărare a fost amenajată în același mod ca și escarpa zidului de incintă, respectiv din două șiruri paralele de trunchiuri de stejar, bătuți în albia brațului de râu. Modul de construire a escarpei valului de pământ care a format cortina cetății în perioada otomană corespunde atât cu descrierile făcute de Evliya Çelebi și H. Ottendorf, cât și cu reprezentările grafice de pe hărțile de la începutul sec. XVIII.

Pe reprezentările cartografice ale asediului Timișoarei (1716)⁵⁵, este marcată o a doua linie de fortificație care dublează, la nord, cortina cetății. Cea de-a doua linie de apărare este formată dintr-un șanț de apărare și o palisadă de lemn (Pl. I/1–2). Informațiile furnizate de sursele cartografice au fost confirmate și de cercetările arheologice preventive de pe Str. Sergent Constantin Mușat⁵⁶. În cadrul acestor săpături arheologice, alături de șanțul de apărare au fost documentate și urmele palisadei de lemn care a format sistemul de apărare⁵⁷. Șanțul de apărare a avut, la buză, o lățime de 13 m, adâncimea maximă fiind de 3 m de la nivelul de conturare⁵⁸. Pe fundul șanțului de apărare, cercetările arheologice au surprins aliniamentele de stâlpi masivi care au îmbrăcat escarpa și contraescarpa șanțului⁵⁹. Amenajarea de către otomani a celei de-a doua linii defensive a avut loc la începutul sec. XVIII, cel mai probabil între 1705–1707⁶⁰, în cadrul acțiunilor de reparare și întărire a cetății dintre anii 1704–1708⁶¹. Pentru săparea șanțului de apărare și de amenajare a palisadei, vechile construcțiile existente la nord de oraș, între șanțul de apărare al zidului de incintă și suburbia Palanca Mare, au fost demolate⁶².

Castelul Huniade a beneficiat și el de elemente clare de fortificare. În fața pericolului

otoman, Filippo Scolari, Pavel Chinezu și Ioan de Hunedoara, au efectuat lucrări de fortificare a castelului. Săpăturile arheologice au confirmat și existența unei palisadei de lemn, sistemul de apărare fiind favorizat și de meandrele brațului de râu care au constituit, la rândul lor, un obstacol natural de apărare⁶³.

O evoluție distinctă a planului de fortificare se observă și la suburbiile externe ale orașului („*Orașul rascian*” și „*Insula*”). Analiza uneia dintre primele reprezentări ale cetății Timișoara (într-o stampă a lui Johan Sibmacher, 1602)⁶⁴ indică faptul că suburbia sudică a orașului („*Insula*”, devenită, ulterior, „*Palanca Mică*”), la asediul din 1596, nu era, încă, fortificată. Absența fortificării suburbiei sudice a cetății Timișoara („*Insula*”) poate să fie observată și pe stampele realizate în 1625⁶⁵, 1638⁶⁶, 1664⁶⁷, 1686⁶⁸ și 1688⁶⁹. La rândul lui, H. Ottendorf descriind suburbia nordică, pentru care folosește denumirea de „*Orașul rascian*”, precizează faptul că „... suburbia este deschisă dinspre toate părțile, fără porți.”⁷⁰. Lipsa vreunui sistem de fortificare a suburbiei nordice este evidentă atât pe harta schițată a cetății Timișoara unde, drumurile care intră în suburbie, sunt largi, fără urme de protejare cât și pe veduta care a însoțit raportul finalizat în 1667⁷¹.

Pe o stampă publicată de Demetrio Degni la Modena în mai multe ediții (1685, 1686, 1687)⁷²,

⁶³ Rădulescu *et alii* 2008, 142–143; Kopecznyi 2013, 217.

⁶⁴ Stampa apare într-un volum al lui Hiernonymus Ortelius (*Chronologia oder historische Beschreibung aller...*, Nürnberg, 1602). Intitulată „*CONTERFACTUR WIE DIE FÖSTUNG TEMESWAR. VOM FÜRSTEN AUS SIEBENGURGĒ BELEGERT GEWEST. ANO 1596*”, stampa a fost editată în repetate rânduri, în anii 1602, 1603, 1604, 1615, 1620 (Jáncsó-Balla 2005, 60–61).

⁶⁵ Stampă desenată și gravată de Sebastian Furck, publicată la Frankfurt am Main, în anul 1625 (Jáncsó-Balla 2005, 70–71). Motivul din stampă a fost reluat și mai târziu de către Johann Sibmacher (1663–1665), gravarea aparținând lui Paul Fürst (Jáncsó-Balla 2005, 75–76, 80).

⁶⁶ Stampă desenată și gravată de Jacob van der Meyden, publicată la Nürnberg, în anul 1638 (Jáncsó-Balla 2005, 72–73).

⁶⁷ Stampă gravată de Johann Hoffman (fără autor cunoscut), publicată la Nürnberg, în anul 1664 (Jáncsó-Balla 2005, 76–77).

⁶⁸ Stampă desenată de Gaspar Bouttats și gravată de Jacobus Peeters, publicată la Antwerp, probabil, în anul 1686 (Jáncsó-Balla 2005, 102–103).

⁶⁹ Stampă gravată de Everhardus Guernerus Happelius, publicată la Hamburg, în anul 1688 (Jáncsó-Balla 2005, 110–111).

⁷⁰ Ottendorf 2006, 14; Opreș 2007, 28–29, Fig. 11.

⁷¹ Ottendorf 2006, 80, Foto 2 (pentru o vedere mai clară a acestui plan, cu explicațiile aferente, vezi Opreș 2007, 28–29, Fig. 11 și 30, Fig. 12).

⁷² Jáncsó-Balla 2005, 88–91;

⁵⁵ Planurile cetății Timișoara întocmite de capitanul-inginer F. Perette (1716), Johann Theodoro Beotio (1717), Georg Matthäus Seutter (1724), J. Fr. Öttinger (1738) etc..

⁵⁶ Diaconescu 2016; Diaconescu *et alii* 2016.

⁵⁷ Diaconescu *et alii* 2016, 209 și nota 184.

⁵⁸ Diaconescu 2016, 175.

⁵⁹ Diaconescu 2016, 174–176.

⁶⁰ Diaconescu 2016, 167. În opinia lui M. Opreș, dublarea zidului de incintă a cetății Timișoara a avut loc în anul 1704–1708 (Opreș 2007, 56, Fig. 27, IV).

⁶¹ Opreș 2007, 43–44.

⁶² Acțiunile de demolare sunt evidențiate arheologic prin absența stâlpilor care au format structura de rezistență pentru susținerea acoperișului, aceștia fiind scoși din gropile de implantare inițiale (Diaconescu 2016, 173–174).

reprezentarea cetății Timișoara, văzută dinspre est, cuprinde și suburbia sudică a orașului („*Insula*”). Având ca element central, reprezentarea unei moschei (probabil, cea amintită și de Ottendorf⁷³), stampa prezintă și primele case ale suburbiei, fără a fi protejate de vreo palisadă.

Prima reprezentare a fortificării suburbiilor externe, după știința noastră, apar pe o hartă întocmită în jurul anului 1699, de către Radogna Meimar⁷⁴. Pe această hartă a cetății Timișoara, apar reprezentate și suburbiile fortificate, fapt care îl determină pe M. Opreș să afirme că din această perioadă datează denumirile de „*Palanca Mare*” (pentru „*Orașul rascian*”) și „*Palanca Mică*” (pentru „*Insula*”) ⁷⁵.

Reprezentarea suburbiilor fortificate cu o palisadă este prezentă și pe o hartă a cetății Timișoara, practic, un plan de luptă în cadrul asediului din august 1696. Reprezentarea schematizată, în plan, a cetății, prezintă și cele două suburbii, demarcate cu două linii clare (cea dinspre exterior mai subțire iar cea dinspre interior, mai groasă), accesul în ele fiind făcute prin spații înguste care sugerează prezența unor porți. În legenda hărții, cele două suburbii sunt menționate cu numele de „*Die Grosse Palanke*” și „*Die Kleine Palanke*” ⁷⁶.

Bazându-se pe surse istoriografice încă accesibile la începutul sec. XIX, Anton von Hammer menționa faptul că cele două suburbii externe ale Timișoarei otomane erau fortificate cu palisade puternice, bine bătute în pământ, trunchiurile de copaci având un diametru de 15–18 țoli (aprox. 31,51–47,412 cm) și o înălțime de 7 picioare (aprox. 2,191 m) ⁷⁷. Sistemul de fortificare a suburbiei Palanca Mare a fost completat de un șanț de apă care, pe planul cetății Timișoara din anul 1734,

încă era vizibil la nord-vest de noua fortificație bastionară ⁷⁸.

În baza acestor reprezentări, considerăm că ipoteza lui M. Opreș privind fortificarea suburbiilor, inițiată de Hadji Mustafa Pașa, între 1695–1696 ⁷⁹, este foarte plauzibilă.

De-a lungul perioadei în care Banatul s-a aflat sub dominația otomană, cetatea Timișoarei a suferit mai multe distrugerii parțiale, datorate fie unor accidente, precum explozia pulberăriei (1577) ⁸⁰, fie din cauza asediilor din anii 1596 ⁸¹, 1597 ⁸², 1600 ⁸³, 1603 ⁸⁴, 1689–1690 ⁸⁵ și 1696 ⁸⁶. Și suburbiile externe ale orașului au fost greu încercate. H. Ottendorf menționează faptul că, în cursul anului 1603, haiducii au incendiat suburbiile de două ori ⁸⁷. Cercetările arheologice preventive din P-ța Unirii au surprins, alături de reparații punctuale ale structurii de rezistență, trei amenajări ale escarpei zidului de incintă, cea de-a patra amenajare a escarpei fiind reparația efectuată de habsburgi, imediat după cucerirea cetății. De altfel, preocupările sultanului privind repararea Timișoarei este ilustrată de numirea lui Hadji Mustafa pașa în fruntea garnizoanei otomane din oraș (19 septembrie 1695), fiind decisă curățarea șanțului cetății și aducerea a 15.000 de „stâlpi mari”, pentru repararea cetății ⁸⁸. Reparațiile cetății Timișoara sunt reluate sub vizirul Giafer pașa, beilerbeul de Alep pe care sultanul l-a numit în 31 august 1696 la conducerea orașului. Cronicarul Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa descrie foarte amănunțit starea de degradare

⁷⁸ Opreș 2007, 36–37, Fig. 16, nr. 27.

⁷⁹ Opreș 2007, 34.

⁸⁰ H. Ottendorf menționează că urmele unor zidării vechi (... care a rămas de la fostele clădiri ale cetății și ale orașului”), situate în spatele zidului cetății „... și mai ales la Poarta Azapilor”, au fost distruse, în anul 1577, de explozia pulberăriei orașului (Ottendorf 2006, 12). Poarta Azapilor a fost localizată de M. Opreș în zona P-ței I.I.C. Brătianu (la sud de sensul giratoriu cunoscut de timișoreni și sub numele de „Punctele Cardinale”), între clădirea tribunalului și bastionul Maria Theresia (Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, lit. „P”, 22–23, fig. 9, lit. „P”).

⁸¹ Buruleanu-Medelet 2004, 14; Hațegan 2005, 114–115: „*Astăzi a sosit un civil aici din tabără, care relatează că altețea sa a bătut ieri fortăreața Timișoarei, că în parte făcuse o spărtură prin care ar putea intra 8 care deodată...*”.

⁸² Buruleanu-Medelet 2004, 14; Hațegan 2005, 125–126; Ottendorf 2005, 18..

⁸³ Un detașament trimis de Mihai Viteazu incendiază la 11 februarie 1600 cartierele marginase ale Timișoarei (Buruleanu-Medelet 2004, 14); Hațegan 2005, 132.

⁸⁴ Hațegan 2005, 140.

⁸⁵ Hațegan 2005, 254

⁸⁶ Hațegan 2005, 272–273

⁸⁷ Ottendorf 2006, 18.

⁸⁸ *Cronici turcești...* 1974, 443–444.

⁷³ Cel mai probabil, este reprezentarea moscheii „*Solitarzametschie*”/„*Silihdarmetschit*” (Ottendorf 2006, 15, 23, nota 19). Moscheea ar putea fi, de fapt, o biserică creștină mai veche, transformată, în 1552, în moschee. Pe harta căpitanului Perette (1716), moscheea apare cu denumirea de „*Ifard pacha Jamici*” (Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, pct. N și 22–23, Fig. 9, pct. N, 26, nota 31).

⁷⁴ Opreș 2007, 31, Fig. 13 (datarea hărții se face la „cca 1699”); Jánčso 2011, 5, Jánčso 2012, 3.

⁷⁵ Opreș 2007, 28–29 (Fig. 11), 34.

⁷⁶ Intitulată „*Abris von Temeswar nach dem Augen Schein: Sambt den Campenent Kay [serlichen] Haupt Armee und Attaque von 12 bis 18 Aug[us]s[t] Anno 1696 Jabrs*”, planul din 1696 se păstrează la Országos Széchenyi Könyvtár, TK 1696) (<https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkepar/1695/?list=eyJxdWVyeSI6ICJKRUxaPSgxNjk2KSJ9>, accesat în 09.10.2017).

⁷⁷ Hammer 2011, 110, 150 (echivalarea unităților de măsură). Lucrarea lui Anton von Hammer, legată de istoria ciumei în Banat, a fost publicată la Timișoara, în anul 1839.

a cetății Timișoara, înainte de numirea lui Ćiafer pașa în funcție. Acesta a dărâmat zidurile din exterior și interior, extinzându-le. În paralel, a curățat și șanțurile de apărare ale cetății, lărgindu-le spre exterior cu „*încă 5–6 arșini*” (aprox. 3,5–4,2 m)⁸⁹.

În urma acestor reparații, sistemul defensiv al Timișoarei a fost consolidat, însă nu suficient. Atât zidul nordic al cetății, cât și linia a doua de apărare a acesteia au fost grav avariate de asediul din toamna anului 1716. Conform izvoarelor istoriografice, dar și a planurilor cu reprezentarea direcțiilor de atac din 1716, artileria imperială a bombardat masiv nordul cetății Timișoara, urmele acestor bombardamente fiind atestate și de către cercetările arheologice preventive din 2014–2015. Cercetările arheologice din cea de-a doua campanie din P-ța Unirii au evidențiat momentul de refacere rapidă a segmentului nordic al fortificației otomane, acesta fiind utilizat până la amenajarea zidului de incintă a fortificației bastionare de sec. XVIII. Șanțul de apărare a celei de-a doua linii de apărare a cetății Timișoara în perioada otomană a fost dezafectat, astuparea lui având loc înainte de anul 1740⁹⁰.

De asemenea, Castelul Huniade, avariat în urma asediului din 1716, va fi din nou reparat între 1727–1730, destinația clădirii fiind tot cea militară (cazarmă de artilerie și arsenal)⁹¹.

Casele orașului

Investigația arheologică a oferit puține date privind casa medievală în Timișoara. Au fost identificate și parțial cercetate structuri la mai multe case medievale pe Strada 9 Mai⁹², Piața Sf. Gheorghe⁹³ și în zona Pieței 700, în care se localizează fosta suburbie Palanca Mare a Timișoarei⁹⁴.

„*Orașul rascian*” (sau „*Palanca Mare*”), suburbie locuită în special de creștini, a fost situat *extra muros*, înconjurând jumătatea nordică a cetății medievale a Timișoarei. Cercetările arheologice preventive din 2011 au dezvelit mai multe locuințe semiîngropate, unele prevăzute și cu stâlpi de susținere a unui acoperiș (Pl. II/1). Dimensiunile acestora erau următoarele: lungimea cuprinsă între 3 m și 4,50 m, iar lățimea între 2 m și 2,50 m. Ele aveau o parte săpată în pământ adâncă de

0,80–1 m, măsurat de la nivelul de călcare estimat pentru secolul XVII–XVIII⁹⁵. Absența gropilor de stâlpi care să susțină structura acoperișului poate să fie explicată fie prin faptul că aceste case au fost amenajate pe talpă de lemn, fie direct pe pământ bătut, pereții fiind ridicați direct de pe nivelul de călcare⁹⁶. Înelitoarea acoperișului a fost din paie sau șindrila, după cum sugerează mărturiile unor călători străini prin Banatul secolului al XVII-lea. Evliya Çelebi, vorbind despre casele din suburbia Palanca Mare, spunea că unele erau „mai scunde sau mai înalte, acoperite cu șindrila”⁹⁷. Mărturia sa era confirmată de aceea a lui Henrik Ottendorf care, la 1663, a văzut casele suburbiei Timișoarei „*clădite după felul turcesc: unele mai rău, altele mai bine, parte acoperite cu țiglă, parte acoperite cu șindrila*”⁹⁸. Sigur, acest tip de locuință cercetat în suburbia Palanca Mare era unul primitiv, de veche tradiție, foarte puțin confortabil pentru perioada căreia aparținea de la limita secolelor XVII–XVIII. Dealtminteri, despre această locuință primitivă și inconveniente sale vorbește același călător Evliya Çelebi, atunci când a descris cazarea armatei turcești în afara orașului⁹⁹. Casa cu podeaua săpată în pământ și acoperită cu trestie și stuf era o realitate în peisajul suburbiilor din cetățile bănățene consemnate în aceleași surse istorice în cetatea Cenad și Lugoj. Astfel, orașul Cenad a avut, la 1663, *extra muros* „350 de case încăpătoare făcute din piatră și cu acoperișuri din olane roșii... dar avea și „unele case acoperite cu trestie și stuf. Ele sunt locuințe ca niște văgăune de câini, ale săracilor”¹⁰⁰. Am invocat aceste mărturii din lumea urbană a Banatului la finele secolului al XVII-lea pentru a ilustra situația complexă și contradictorie a locuinței urbane.

În cadrul recentelor cercetări arheologice din centrul istoric al Timișoarei¹⁰¹, au fost cercetate

⁹⁵ Szentmiklosi *et alii* 2012, 19.

⁹⁶ În Banat, case țărănești, cu pereți din pământ bătut direct pe nivelul de călcare, înalți de aprox. 2 m, au fost construiți până în sec. XIX. O casă de acest tip a fost cercetată, recent, în cadrul unui proiect etno-arheologic la Cornești, jud. Timiș. Alături de casele din pământ bătut au existat, cu siguranță, și case din bârne de lemn, îmbinate la capete (prin ecarisare), pereții fiind tencuiți, tradițional cu lut amestecat cu balebă de cal și pleavă.

⁹⁷ Evliya Çelebi, în *Călători străini...*, 1976, 496–500.

⁹⁸ Ottendorf 2006, 17.

⁹⁹ Hasan Vegilini, în *Cronici turcești...* 1974, 182: „...Nu i-o permis oștii să stea în case ci a fost să stea în corturi ... unii dintre ei au construit case, locuințe din piatră, alții din lemne și mulți dintre ei săpând pământul au petrecut iarna în acele locuri pline de greutate” (nn: lângă Timișoara).

¹⁰⁰ Hațeganu 2005, 227.

¹⁰¹ Cercetări arheologice preventive efectuate în anii 2006 și 2013–2015.

⁸⁹ *Cronici turcești...* 1974, 497–498; Hațegan 2005, 273–274.

⁹⁰ Diaconescu 2016, 174.

⁹¹ Roșiu 1998, 32.

⁹² Drașovean *et alii* 2007, 36–40, 77–81.

⁹³ Cercetări arheologice conduse de către Fl. Drașovean

⁹⁴ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 208–209; Szentmiklosi *et alii* 2012, 14–19; Mare *et alii* 2014, 179–208.

și case din lemn aliniat la frontul străzii, una din ele având pivnițe și foarte probabil, etaj¹⁰². Constrângerile impuse de o cercetare preventivă, delimitate în cote exacte, au împiedicat stabilirea planurilor caselor și dimensiunile acestora. Observațiile stratigrafice au consemnat modul de așezare pe sol al caselor și au sugerat câte ceva din elevație.

Casele au avut o talpă din lemn, lucrată dintr-o bârnă cioplită în patru fețe care a avut dimensiunile de 0,30/0,30m. Talpa se îmbina la colțuri după sistemul nut și feder sau lambă și uluc cum mai este cunoscut. Acest mod de îmbinare în nut și feder are o veche tradiție în arhitectura lemnului din Europa. Pereții verticali erau fixați în stâlpi verticali, numiți montanți în arhitectura. Pereții casei erau construiți din scânduri așezate în cununi de-a lungul montanților de-o parte și alta a acestora. Între cele două fețe din scânduri ale pereților, se umplea spațiul cu pământ pentru a se asigura în acest fel o izolație termică atât iarna, cât și vara¹⁰³. *Casa cu etaj* a fost identificată în aceeași zonă cu cele trei case invocate mai înainte. Nu s-a putut stabili nici în cazul casei cu etaj planul acesteia și dimensiunile. S-au păstrat doar scândurile ce formau scara de acces la etaj. Această locuință a fost atribuită perioadei secolelor XVII-XVIII¹⁰⁴.

Arheologia a obținut informații cu privire și la un alt mod de așezare a casei pe sol. Mănunchiuri de stâlpi subțiri sau pari despicați, ascuțiți la un capăt, erau înfipti în pământ și bătuți cu pământ în jurul lor pentru consolidare¹⁰⁵. Aceștia reprezentau o fundație pe care se așeza talpa casei și care preluau împingerile pe care le exercita locuința așezată pe un sol moale și instabil. Talpa locuinței era formată, și în acest caz, din trunchiuri de copac groase, cioplite, care aveau latura de circa 0,35 m. Casele erau aliniat la traiectul străzii care era pavat cu grinzi lungi din lemn de esență tare, metoda de rigidizare a solului cu stâlpi sau mănunchiuri de stâlpi înfipti în pământ fiind utilizată și în alte zone cu teren moale și mocirlos, ea a fost întâlnită bunăoară și la Chelmac în lunca Mureșului¹⁰⁶. Documentația arheologică în dialog cu sursele narrative întregeste și nuanțează imaginea casei urbane din Timișoara în secolele XVII-XVIII. Mărturiile aceluiași călător turc Evliya Çelebi au consemnat, în anul 1661, la cetatea Panciova „*case acoperite în cea mai mare parte cu stuf și nuiele*”, iar în cetatea Aradului

erau „*200 case de creștini cu acoperișuri din stuf și scânduri*”¹⁰⁷. *Cetatea Lugojului avea în aceeași vreme trei sute de case ale ungarilor cu acoperișuri din lemn, ... doar geamie cu acoperiș din olane*¹⁰⁸. Datorită arheologiei urbane din Timișoara și a izvoarelor narative, putem avea o imagine a urbanismului din orașele provinciei la finele secolului al XVII-lea și a materialelor de construcție utilizate. Lemnul continuă să fie materia primă de construcții care domină în arhitectura urbană a secolului al XVII-lea. Cărămida și piatra sunt încă timid utilizate. Astrucarea caselor se face în mod obișnuit cu șindrilă, doar la clădirile monumentale de cult se utilizează astrucarea cu olane.

O ultimă chestiune ce ar trebui discutată în legătură cu casele din Timișoara este în conexiune directă cu cronologia acestora. Datarea caselor cu talpa de lemn așezate direct pe sol a fost plasată în secolul al XVII-lea, sugerându-se chiar un moment de construcție încă de la mijlocul secolului al XV-lea¹⁰⁹. Argumentele invocate sunt circumstanțiale, fără un probatoriu direct care să provină din unul din momentele existenței locuinței. Sigur, ar rămâne deschisă chestiunea pentru secolul al XVI-lea în aceeași zonă aflată în imediata vecinătate a tramei stradale. Sistemul de construcție a străzilor era consemnat și în secolul al XVII-lea. Lipsește, la stadiul actual al construcției, o corelare între cronologia amenajărilor stradale și locuințele medievale.

Conform lui Anton von Hammer, casele din suburbiile Palanca Mare și Palanca Mică erau îngrămădite una în alta, pe străzi strâmte și scurte. Cercetările arheologice din zona de sud-vest a Palâncii Mari au evidențiat și prezența locuințelor semiîngropate, de formă rectangulară (de aprox. 3,5/4 m × 2/2,5 m), cu colțuri rotunjite. Fundul locuințelor a fost drept, adâncimea acestora fiind estimată la 0,80/1 m de la nivelul de călcare în sec. XVII-XVIII. Absența gropilor de stâlp din interiorul acestor locuințe semiîngropate indică faptul că structura de rezistență a acoperișului (stâlpii de susținere) a fost amenajată în afara gropii¹¹⁰.

Analiza hărților realizate imediat după cucerirea orașului de către habsburgi evidențiază prezența unor zone cu pomi, probabil zone de verdeață. În partea de sud-vest a suburbiei Palanca Mare, harta căpitanului Perette (1716) indică prezența unui spațiu liber, atent amenajat (**Pl. VI**)¹¹¹.

¹⁰² Drașovean et alii 2007, 34.

¹⁰³ Drașovean et alii 2007, 26.

¹⁰⁴ Drașovean et alii 2007, 34

¹⁰⁵ Drașovean et alii 2007, 21

¹⁰⁶ Țeicu-Mărgineanu 2008, 247, Pl. XII/6.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, în *Călători străini...* 1976, 491.

¹⁰⁸ Evliya Çelebi, în *Călători străini...* 1976, 533–535.

¹⁰⁹ Drașovean et alii 2007, 81. Primul nivel de case este datat în anii 1444–1446.

¹¹⁰ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 208–209.

¹¹¹ Rousset 1729, cu harta căpitanului Francois Perette

În afara orașului, se aflau așa-numitele „grădini de plăcere”¹¹², ilustrate plastic și de H. Ottendorf¹¹³. Acestea fost, probabil, casele de vară ale locuitorilor, care prețuiau aerul curat și apa. Printre aceste „grădini de plăcere”, s-a remarcat casa de vară a pașilor Timișoarei care, în toamna anului 1716, a fost primul obiectiv cucerit de armata imperială condusă de Eugeniu de Savoya¹¹⁴.

Străzile din cetatea Timișoarei

Avântul orașului european în secolele XII-XIII a dus fără doar și poate la adaptarea unor modele din antichitate, încă vizibile la începuturile Evului Mediu mijlociu. Drumul și strada orașului antic erau modele vizibile și la îndemâna constructorilor medievali pentru a fi readaptate și utilizate. În opinia lui M. Opreș, traseul străzilor principale din orașul medieval Timișoara, înainte de anul 1552, s-a păstrat și în perioada otomană¹¹⁵.

Pavarea străzilor medievale cu piatră are loc în perioada de avânt a secolului al XIII-lea a orașului vest european¹¹⁶. Strâmte și întortocheate, fără iluminare, străzile Timișoarei din perioada medievală târzie au fost podite, inițial, cu crengi groase, iar mai apoi, în sec. XVII – începutul sec. XVIII, cu trunchiuri de copaci, fațetați. Acest sistem de amenajare stradală a fost unul general, fapt relevat în diferite puncte de cercetare din Timișoara (ex. P-ța Libertății¹¹⁷, Str. 9 Mai¹¹⁸, P-ța Sf. Gheorghe¹¹⁹, Str. Eugeniu de Savoya¹²⁰, Str. Florimund Mercy¹²¹),

„Plan de Temisvar/Plaan van Temisvar”, OSZK, TR 2871; ARHTIM, Colecția de hărți nr. 84 (apud Jancsó-Balla 2005, 226–227).

¹¹² Opreș 2007, 28–29, Fig. 11, pct. „y”.

¹¹³ Ottendorf 2006, 79, Foto 1; Opreș 2007, 28–29, Fig. 11, pct. „y” și 30, Fig. 12

¹¹⁴ Hammer 2011, 129.

¹¹⁵ Opreș 2007, 25.

¹¹⁶ Leguay 1984, 67–70.

¹¹⁷ Responsabilul de sector, pentru acest perimetru al cercetării arheologice din anul 2006 a fost Dr. Al. Szentmiklosi (Szentmiklosi-Țicu 2016, 36–41; Drașovean *et alii* 2006, 67–78. În cadrul lucrărilor de reabilitare a infrastructurilor din centrul istoric al Timișoarei (2013–2015), au fost reluate și cercetările arheologice preventive (2013–2014), efectuate sub conducerea Dr. D. Micle (Micle *et alii*, 556–557).

¹¹⁸ Responsabilul de sector, pentru acest perimetru al cercetării arheologice din anul 2006 a fost Dr. Fl. Drașovean, responsabilul științific al cercetării arheologice preventive (Drașovean *et alii* 2007, 36–42).

¹¹⁹ Drașovean *et alii* 2016, 140.

¹²⁰ Cercetări arheologice efectuate de Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (responsabil științific Dr. Constantin Inel), (Inel 2014, 1).

¹²¹ Cercetări arheologice efectuate de Muzeul Național al Unirii Alba Iulia (responsabil științific Dr. Constantin Inel), (Inel 2014, 2–3).

precum și de alte descoperiri arheologice din Banat (ex. Ciacova¹²²).

Realitățile amenajărilor stradale din Banat le regăsim consemnate în memoriile lui Evliya Çelebi și ale lui Henrik Ottendorf. Orașul Cenad, bunăoară, avea „toate străzile din această cetate de mijloc podite cu scânduri, deoarece iarna este aspră, iar din pricina ploilor se face noroi foarte mult”¹²³.

O imagine identică oferea, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și orașul Timișoara, consemnat ca atare în cronică lui Ottendorf. „Atât străzile orașului cât și ale suburbiilor sunt podite cu lemn tare, asemenea unui pod; cauza este că acestea nu sunt pavate și pământul este adânc și noroi dacă plouă cât de puțin”¹²⁴. Arheologia urbană a confirmat aceste descrieri din amenajarea stradală a Timișoarei și a oferit elemente privitoare la structura tehnică și etapele de amenajare. Cercetările arheologice din cursul anului 2006 au surprins, pentru prima dată, succesiunea amenajărilor stradale ale orașului Timișoara în perioada evului mediu¹²⁵. Reluarea cercetărilor arheologice preventive din centrul istoric al Timișoarei (2013–2015) a confirmat prezența străzilor amenajate cu bârne masive, fațetate, din lemn de stejar.

Cercetările arheologice preventive de la intersecția str. 9 Mai cu Piața Libertății¹²⁶ au evidențiat patru amenajări stradale succesive (străzile I-IV¹²⁷) care, cu mici abateri ale ductului, au respectat orientarea NV-SE. Pe harta întocmită în 1716 de către căpitanul inginer-șef Perette, Belișambar/„Belichambar Soukagé” („Ulița Hambarului”¹²⁸) (Pl. II/1). Deși orientarea uliței Belișambar s-a păstrat de-a lungul timpului, amenajările succesive nu au suprapus exact prima amenajare stradală (Pl. II/2). Situația stratigrafică a relevat o constantă deplasare a tramei străzii către nord, reflectând, foarte probabil, modificările survenite la dispunerea frontului stradal al caselor din sec. XVII-XVIII.

¹²² Cercetări arheologice preventive efectuate în 2013, de către Dr. Alexandru Flutur, și 2015, de către Dr. Dorel Micle (Micle *et alii* 2016, 158–159).

¹²³ Hațegan 2005, 227.

¹²⁴ Ottendorf 2006, 16.

¹²⁵ Drașovean *et alii* 2007, 36–39, Fig. 26–30.

¹²⁶ Cercetările arheologice preventive de pe Str. 9 Mai au fost conduse de către Dr. Fl. Drașovean, iar cele din sectorul nord-estic al Pieței Libertății de către Dr. Al. Szentmiklosi.

¹²⁷ Numerotarea străzilor a fost făcută în ordinea în care acestea au fost abordate stratigrafic, în cadrul cercetării arheologice preventive. Astfel, cea mai veche amenajare stradală a fost strada IV, iar cea mai recentă amenajarea stradală I.

¹²⁸ Opreș 2007, 22–23, Fig. 9., pct. 17.

Cea mai timpurie fază a amenajării stradale din colțul nord-estic al P-ții Libertății (Strada IV) a fost o amenajare rudimentară, formată din crengi și trunchiuri subțiri de copaci, orientată, NE-SV (Pl. III/1). Adâncimea la care a fost dezvelită strada IV a fost de 2,05 m față de nivelul actual de călcare. Această stradă ar putea fi identificată cu ulița. De-a lungul timpului, ulița Belișambar va fi reamenajată odată cu depunerile antropice de pământ care au determinat ridicarea nivelului de călcare a orașului din perioada otomană. Cele 4 amenajări succesive ale străzii vor respecta, cu mici abateri, orientarea est-vest a tramei stradale. Aceste mici abateri sugerează și anumite modificări ale dispunerii caselor de-a lungul acestei străzi.

În stratul de pământ de deasupra amenajării stradale IV au fost descoperite fragmente ceramice lucrate la roată rapidă, de culoare brună, precum și un vas miniatural întreg, smălțuit, de culoare brun-roșcată. Deasupra primei amenajări stradale (strada IV), la adâncimea de 1,85 m față de nivelul modern de călcare, a fost amenajată strada III care a respectat orientarea, cu o ușoară deviere către nord-est, a tramei stradale definite de strada IV (Pl. III/2). La fel ca și amenajarea stradală precedentă, strada III a fost amenajată dintr-un pat de crengi groase și trunchiuri de copaci tineri, a căror grosime nu a depășit 5 cm în diametru. Aceste crengi și trunchiuri de copaci dispuse direct pe nivelul de călcare, deasupra lor fiind aruncate surcele și crengi subțiri. Lucrările de canalizare din sec. XX au afectat limitele clare ale amenajării stradale III, însă s-a mai putut observa o ușoară deviere față de strada II. Ductul amenajării stradale II a fost ușor deplasat, cu aprox. 0,40 m, spre nord-est față de strada III.

Materialele arheologice care pot fi atribuite celei de-a doua amenajări stradale surprinse în Piața Libertății (strada III) pot fi atribuite sec. XVI-XVII. Fragmentele ceramice aparțin mai multor tipuri de vase, glazurate cu verde închis sau smălțuite cu alb și decorate cu motive vopsite cu albastru: Alături de aceste tipuri de ceramică au fost descoperite și fragmente de vase din ceramică roșie sau cu caolin, pictată cu motive ornamentale roșii și negre. În asociere cu aceste artefacte ceramice dar aflate, în mod evident, în poziție secundară, au fost descoperite câteva fragmente de ceramică neagră, a căror datare este mai timpurie. În asociere cu fragmentele ceramice au fost descoperite și obiecte din fier (cuie, piroane, potcoave, lame de cuțit întregi sau fragmentare) precum și două fragmente de sigiliu din plumb, unul dintre ele fiind marcat pe ambele fețe. Într-o stare de conservare surprinzător

de bună, între crengile amenajării stradale III, a fost descoperit și un mosor de ață.

Cea de-a treia amenajare stradală a uliței Belișambar (Strada II) a fost dezvelită la adâncimea de -1,55 m față de nivelul actual de circulație (după datele stației total e 2,60 m). Spre deosebire de amenajările precedente (străzile IV și III), strada II a fost amenajată într-o tehnică mai elaborată. Suprafața de călcare a străzii II a fost fixată pe trei șiruri de bârne longitudinale, cu rol de lonjeroane. Aceste lonjeroane au fost dispuse paralel, una în prelungirea, respectând ductul străzii din acea vreme. Deasupra bârnelor cu rol de lonjeroane au fost fixate, transversal, bârnele masive din lemn de stejar care au format suprafața de călcare. Aceste bârne transversale au fost tăiate din trunchiuri de stejar, fiind fie fațetate, fie despicate pe jumătate. Lățimea străzii II a fost de 3,5 m însă, orientarea, a fost ușor modificată, către nord (Pl. IV/1).

În nivelul de pământ negru lutos de deasupra străzii II au fost descoperite fragmente ceramice artefacte ceramice tipice sec. XVII-XVIII, dintre care unul smălțuit cu verde și ornamentat cu dungi paralele albe. Alături de artefactele ceramice au fost descoperite și alte artefacte speciale (o pipă din lut fin, de culoare roșie, precum și un cuțit din fier cu plăselele din lemn) precum și obiecte din fier (o potcoavă și cuie de diferite dimensiuni).

Ultima amenajare stradală a uliței Belișambar a fost strada I, construită în aceeași tehnică ca și strada II (Pl. IV/2). Bârnelor care au format suprafața de circulație au fost din trunchiuri masive de copaci, fațetați, dispuși paralel, unul lângă altul. Sub ele s-au aflat trei șiruri de bârne paralele, care au respectat orientarea străzii sec. XVII-XVIII. Lonjeroanele au fost dispuse direct pe pământ, având orientarea NV-SE. Bârnelor care au format suprafața de circulație a străzii I au fost fixate de lonjeroane cu ajutorul unor piroane masive din fier. Lățimea amenajării stradale a fost de aprox. 3,5 m, ulița având, probabil, o lățime totală de aprox. 4 m. Amenajarea străzii I nu a respectat cu exactitate ductul stradal al amenajării precedente (strada II), ductul străzii I fiind deplasat cu aprox. 1 m mai la nord-est de strada II. Această deplasare către nord-est a traseului uliței Belișambar sugerează o modificare importantă în ceea ce privește dispunerea caselor în preajma asediului Timișoarei de către armatele imperiale ale prințului Eugen de Savoya.

Deasupra bârnelor care au format podina străzii, precum și în asociere cu aceasta au fost descoperite fragmente ceramice smălțuite, de culoare verde și brună, precum și diferite obiecte din fier (cuie,

lame de cuțit întregi și fragmentare, fragmente de pinteni precum și o scoabă de mici dimensiuni).

Spre deosebire de situația surprinsă în partea vestică a Str. 9 Mai, în partea estică a străzii și la nord de P-ța Sf. Gheorghe (în Suprafața 2), cercetările arheologice din anul 2006 au surprins 6 amenajări stradale (Străzile I-VI), atribuite celor trei niveluri habitacionale sesizate. Pe harta din 1716, întocmită de căpitanul Perette, în urma suprapunerii cu planul actual al orașului, amenajările stradale succesive descoperite în colțul nord-vestic al P-ței Sf. Gheorghe ar corespunde cu ulița Lareliș/„*Larénlich Soukage*” (probabil, „*ulița Lalelelor*”)¹²⁹.

Strada VI, care aparține celui mai timpuriu nivel habitational al locuirii medievale, a fost amenajată diferit de cele ulterioare. Bârnelor longitudinale au avut o substructură fixată la capete, în sistemul lambă-uluc, cu stâlpi verticali, de 1 m lungime. Următoarea amenajare stradală (Strada V), rudimentară din punct de vedere tehnic, a fost formată din crengi și nuiele, soluție care sugerează o simplificare/„ruralizare” a modului de amenajare stradală. Următoarea amenajare stradală (Strada IV), cu axul ductului stradal deplasat spre N cu 2 m, a fost făcută din bârne fațetate care au mai păstrat urmele de cioplire cu barda¹³⁰. Străzile II și III au fost construite în aceeași tehnică, respectiv, din bârne de lemn de stejar, fațetate, dispuse transversal pe bârnele longitudinale. Acestea din urmă respectă orientarea ductului stradal, fixarea bânelor transversale fiind făcută cu ajutorul cuielelor de lemn. Cea mai recentă amenajare stradală (Strada I), dezvelită în colțul estic al Str. 9 Mai, păstrează, în mare parte, aceeași tehnică de construire¹³¹.

Conform lui A. von Hammer, străzile din suburbiile externe ale orașului au fost strâmte și scurte, Palanca Mică fiind dominată de o stradă care traversa suburbia de la nord la sud¹³². O imagine diferită este furnizată de harta căpitanului Perette în care cele două suburbii externe sunt străbătute de străzi lungi, unele drepte, altele șerpuite. Cercetările arheologice preventive din partea sud-vestică a suburbiei Palanca Mare (în zona tăbăcăriilor)¹³³ a relevat și prezența amenajărilor stradale cu scânduri de lemn

¹²⁹ Opriș 2007, 22–23, Fig. 9, pct. 17.

¹³⁰ În opinia noastră, această abatere de la ductul inițial al străzii ar putea sugera și o modificare a aliniamentului caselor care au flankat strada IV.

¹³¹ Drașovean *et alii*, 2006, 36–42; Drașovean *et alii* 2016, 148, Fig. 3–6, 153, Fig. 26.

¹³² Hammer 2011, 125.

¹³³ În perimetrul actual al Pieței Timișoara 700 (Szentmiklosi-Bălărie 2012, ...)

Fântânile și apeductele orașului Timișoara

Orașele simple produse ale civilizațiilor care le-au creat și care și-au lăsat amprenta asupra urbanisticii¹³⁴. Această constatare a lui Ferdinand Braudel se regăsește și în structura urbană a Timișoarei – oraș central european întemeiat de regalitatea maghiară, dar care a suferit din plin influența lumii și a mentalității acesteia între anii 1552–1716. Avântul civilizației urbane europene în secolele XII–XIII a pus în fața administrațiilor comunale problema alimentării cu apă a acestora între multe alte probleme urbanistice. Sunt consemnate, deja în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, aducțiuni cu apă la case și fântâni publice.

Aprovizionarea cu apă a locuitorilor Timișoarei, către sfârșitul evului mediu, este menționată în mai multe izvoare istorice, unele contradictorii. Astfel, Evliya Çelebi, care a vizitat Timișoara în anul 1660, afirmă în consemnările sale de călătorie că „*Prin interiorul cetății trece, prin două locuri, prin canale, râul Timiș, și toată populația de acolo ia apă și-și potolește setea; cișmele nu sunt deloc. Toate murdăriile se aruncă în râul Timiș și plutesc pe el*”¹³⁵.

Trei ani mai târziu, în anul 1663, Henrik Ottendorf nota că „...șanțul dintre oraș și insulă are apa limpede și proaspătă, bună de băut, din care pricină notabilitățile orașului pun să li se aducă apă de aici de către matararschilar sau „*purtătorul de sticle. Ceilalți locuitori, care stau în alte părți ale orașului și în suburbii, își iau apa din șanțul orașului care însă este îndeobște destul de murdară pentru că se spală și se aruncă în ea tot soiul de murdării, astfel încât unul își spală picioarele sau cârpe vechi ori aruncă în ea intestinalele oilor tăiate, iar altul, alături, își umple cana pentru băut.*”¹³⁶.

Puțurile simple pentru apă au constituit o altă modalitate de acces la sursa de apă din pânza freatică a locuitorilor din această suburbie a orașului medieval Timișoara. Puțurile de apă erau amenajări simple, arhaice, utilizate pe tot parcursul Evului Mediu. Ele aveau o formă tronconică a căror adâncime cobora până la 2 m, măsurat de la nivelul de călcare al secolului al XVIII-lea. Henrik Ottendorf confirmă în notele sale din 1663 existența unor fântâni la casele din suburbii. Tot el însă a consemnat și imagini dezolante ale aprovizionării

¹³⁴ Braudel 1984, 297.

¹³⁵ *Călători străini...* 1976, 499. Cu ocazia lucrărilor de amenajare a zonei centrale din Timișoara (Piața Operei), lucrările de excavații au dezvelit albia râului care traversa orașul medieval, între Castelul Huniade și Cetate (Rădulescu 1979, 403).

¹³⁶ Ottendorf 2006, 12–13.

cu apă murdară din șanțul de apărare al orașului¹³⁷. Sursele de apă deschise curgătoare sau nu au continuat să fie utilizate în suburbiile orașului până la reconstrucția sa din secolul al XVIII-lea.

Prezența fântânilor și a puțurilor de apă descoperite în Incinta B a viitoarei parcuri subterane confirmă observațiile lui H. Ottendorf care menționează că, în Timișoara, „Există și fântâni pe la case și chiar o fântână deosebit de bună în afara orașului, la Derviși, dar majoritatea sunt cu salpetru și fiindcă turcii preferă să bea apă curgătoare în locul celei mai bune ape din fântâni, în general își iau apa din Timiș”¹³⁸. Pe de altă parte, nu ar fi exclus ca aceste puțuri, cel puțin o parte dintre ele, să fie asociate cu tăbăcăriile existente în această parte a suburbiei Palanca Mare, zonă în care se menționează și existența moscheii Tăbăcăriei¹³⁹.

Printre primele semnalări de fântâni de sec. XVI-XVIII din Timișoara, se numără fântâna de sec. XVI-XVII, descoperită în 1975, pe Str. Enrico Caruso¹⁴⁰, precum și cea din prima jumătate a sec. XVIII, descoperită în 1974, la intersecția străzilor Lorena și Renașterii¹⁴¹. În partea de nord-est a Timișoarei, literatura arheologică menționează descoperirea, în anul 1957, a unei fântâni vechi, fără a avea, însă, o datare precisă¹⁴².

În cadrul cercetărilor arheologice preventive din anul 2011, efectuate în perimetrul actualei Parcuri subterane din P-ța 700, amplasată pe arealul suburbiei Palanca Mare, au fost descoperite șase fântâni cu ghizd, grupate în partea sudică a perimetrului cercetat. Dincolo de întrebările legate de tehnicile diferite de amenajare sau de corelare cronologică, această grupare de puțuri ar putea sugera o activitate organizată, de reînnoire sau curățare a sursei de ape potabile¹⁴³.

Majoritatea acestor fântâni au avut, la conțurare, forme rectangulare cu dimensiunile de 0,80 × 0,75 m. Unele dintre aceste fântâni cu ghizd au fost placate cu lemn doar în partea superioară,

¹³⁷ Ottendorf 2006, 12–13.

¹³⁸ Ottendorf 2006, 13. Prezența fântânilor din cetatea medievală este atestată arheologic descoperirile de pe str. E. Caruso, cu ocazia unor lucrări edilitare din anul 1975. Fântâna descoperită aici se datează în sec. XVI-XVII (Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16).

¹³⁹ Vezi harta explicată de M. Opreș 2007, 18, Fig. 8, pct. „F” și „44”.

¹⁴⁰ Bejan-Zărnescu 1975, 236–238, nota 16.

¹⁴¹ Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 13.

¹⁴² Zărnescu 1974, 187; Bejan-Zărnescu 1975, 234 cu bibliografia.

¹⁴³ Zărnescu 1974, 185–186). Un secol mai târziu, Francesco Grisellini menționează că „... românii își fac o adevărată preocupare din săparea de fântâni la marginea drumurilor” (Grisellini 1984, 179).

în timp ce altele au avut pereții din lemn, până la bază (Pl. V/1). Adâncimea acestor puțuri a variat între 2,10 și 2,60 m. Ca și o excepție, o fântână descoperită în același areal a avut dimensiunile de 1,50 × 1,40 m. Groapa fântâni era placată cu o structură din lemn rectangulară. Corelarea adâncimilor dintre fundul fântânilor și cel al locuințelor semiîngropate sugerează faptul că într-o perioadă cuprinsă între sfârșitul sec. XVI și începutul sec. XVIII, înainte de lucrările de canalizare, pânza de apă freatică a fluctuat¹⁴⁴. În a doua jumătate a sec. XX, în unele zone ale Timișoarei, cota pânzei de apă freatică se afla sub 3 m¹⁴⁵.

În cadrul cercetărilor arheologice din P-ța Sf. Gheorghe din anii 2013–2015, au fost descoperite urmele unor conducte de ceramică de la un apeduct al cărui traseu a fost șerpuit. Apeductul a fost amenajat pe o platformă de mortar și cărămidă, partea superioară fiind protejată de un capac de cărămidă și piatră. Din punct de vedere stratigrafic, apeductul a fost atribuit primului nivel medieval de locuire. Afectarea apeductului de înmormântările otomane pledează pentru datarea momentului de construire a acestuia la începutul sec. XVI, funcționarea lui fiind întreruptă de primele înmormântări din această zonă. Prezența acestui sistem de aducțiune a apei pledează pentru existența unui sistem hidrotehnic complex, în conexiune cu o cisternă alimentată cu ajutorul unei roți hidraulice¹⁴⁶.

După cucerirea Timișoarei de către Eugeniu de Savoya, noua administrație habsburgică a introdus rețele de conducte de lemn prin care orașul era aprovizionat cu apă. Acestea sunt marcate pe harta de la sfârșitul anului 1734¹⁴⁷.

Cimitirele Timișoarei

O ultimă chestiune asupra căreia am dori să zăbovim în discuția noastră se referă la organizarea spațiilor funerare în incinta orașului medieval. Orașul Timișoara avea un evident aliaj etnic și confesional pe tot parcursul stăpânirii otomane în secolele XVI-XVII care evident l-a menționat și în cursul sec. XVIII.

Creștinii care locuiau în suburbia Palanca Mare sau orașul Rascian își aveau propriile biserici,

¹⁴⁴ În opinia lui Al. Zărnescu, la începutul sec. XVIII (după 1716), pânza de apă freatică era situată aproape de suprafață datorită mlaștinilor din jurul orașului (Zărnescu 1974, 200).

¹⁴⁵ Fântâna descoperită în anul 1974, la intersecția dintre Str. Lorena și Str. Renașterii, (probabil, prima jumătate a sec. XVIII), a avut o adâncime de peste 2,80 m de la nivelul de călcare modern. Sub această cotă a început nivelul cu pânza de apă freatică (Bejan-Zărnescu 1975, 235–236, nota 113).

¹⁴⁶ Drașovean et alii 2016, 141, 145

¹⁴⁷ Opreș 2007, 36–39, Fig. 16, pct. 10, și Fig. 17, pct. 10.

ortodoxă și catolică¹⁴⁸. Cimitirele celor două confesiuni creștine se găseau amenajate în jurul bisericilor după cutuma creștină stabilită încă de la începuturile Evului Mediu. Spre deosebire de Antichitate, unde necropola era amenajată în afara orașului, în cursul Evului Mediu spațiul funerar se afla în interiorul orașului. Lumea morților coexistă în acest fel cu aceea a celor vii¹⁴⁹. Nu au fost identificate bisericile creștinilor amintite de Ottendorf în spațiul Orașului Rascian și nici necropolele acestora.

Prezența mormintelor în imediata vecinătate a moscheilor este menționată și de H. Ottendorf. Spionul Vienei, enumerând moscheile din Timișoara, menționează înmormântarea unui înalt demnitar otoman în curtea moscheii construite chiar de el. Moscheea era situată în suburbie, lângă șanțul de apărare al orașului (*„A cincea stă în suburbie în apropiere de poarta hanului și la șanțul orașului: este o moschee nouă, frumoasă, se numește Seditzamentschie (o), clădită de către Seidi Ahmed pașa, care a fost strangulat în urmă cu doi ani de către Ali pașa la ordinul împăratului turc, iar mormântul său – construit din piatră de talie de înălțimea și forma unei mese de altar de pe la noi – stă în curtea bisericii, la căpătâi cu un stâlp de piatră octogonal cu turban iar la picioare este unul care este ascuțit doar la vârful”*¹⁵⁰). Tot în moscheea construită de Seidi Ahmed Pașa, a fost înmormântat și vizirul Hagi Mustafa Pașa, rănit în bătălia de la Beregsău (27–28 august 1696), în care armata imperială a fost învinsă de cea otomană¹⁵¹.

Săpăturile din Piața Sfântul Gheorghe au identificat un cimitir cu un număr de 54 de morminte cu un inventar funerar sumar format din monede și fragmente de brățări din sticlă¹⁵². Pe temeiul descoperirilor funerare de la morminte, el a fost atribuit secolelor XVI –XVII. Mormintele erau orientate vest-est, cu capul spre vest. Au fost găsite acolo, într-un context stratigrafic secundar, un număr de șapte fragmente de piatră funerară otomană. Dintre acestea, cinci au forme cu turban, iar două au formă paralelipipedică ascuțită la unul din capete. Ele au fost datate în secolele XVI –XVIII¹⁵³. Prezența acestor pietre funerare în cimitir, chiar într-o poziție secundară, pledează pentru atribuirea cimitirului lumii musulmane. Orientarea mormintelor din cimitirul de la Timișoara ridică o serie

de întrebări. După ritualul islamic, înmormântarea se făcea cu fața către Mecca, având o orientare către est sau sud-est. De regulă, această orientare a mormintelor, pentru întreg cimitirul, era stabilită de către un conducător religios local. Aspectele de arheologie funerară sesizate la Timișoara pot fi raportate la o situație similară, bunăoară, cu cimitirul otoman cercetat în vechiul Corinth. Această necropolă otomană din secolul al XVII-lea a fost atribuită populației ce forma garnizoana cetății otomane¹⁵⁴.

Prezența înmormântărilor în interiorul suburbiei Palanca Mare este atestată de cercetările arheologice din perimetrul Parcării subterane Piața 700-Incinta B. Săpăturile arheologice de salvare, efectuate în anul 2011, au dezvelit trei morminte de inhumație a căror orientare a fost est-vest. Unul dintre aceste morminte (M.2) a putut fi datat cu o monedă (un fals de epocă) în prima jumătate a sec. XVII. Prezența aceste monede în zona gâtului nu este întâmplătoare, fiind parte a unui ritual clar de înmormântare¹⁵⁵. În condițiile în care acest obicei era răspândit în ritualul creștin¹⁵⁶, se poate presupune cu destul de mare probabilitate că aceste morminte aparțineau comunității creștine din Palanca Mare (Ferdinand al II-lea sau Ferdinand al III-lea) (Pl. V/2). Alte fragmente de cranii și oase umane au fost descoperite în poziție secundară, ca urmare a lucrărilor de construire a fortificației bastionare de sec. XVIII¹⁵⁷.

Alături de aceste înmormântări în interiorul orașului și a suburbiei Palanca Mare, exista și un cimitir extravilan. Pe una hărțile căpitanului inginer-șef Perette, cu reprezentarea asediului Timișoarei în 1716, în afara suburbiei Palanca Mare, în partea de nord-est, este marcat un cimitir al catolicilor. La sud de cetate, în partea sudică a suburbiei Palanca Mică, aceeași hartă indică prezența unui cimitir turcesc¹⁵⁸. Un alt cimitir ortodox (*„Cimetiere des grecs”*), aflat în exteriorul Palâncii Mari, la nord de acesta, este marcată pe harta lui Gaspar Baillieul, publicată în jurul anului 1716¹⁵⁹ (Pl. VII). La sud de cetate, în partea sudică

¹⁴⁸ Ottendorf 2006, 15.

¹⁴⁹ Galinié 1996, 9–14; Treffort 1996, 55–63.

¹⁵⁰ Ottendorf 2006, 15.

¹⁵¹ *Cronici turcești... 1974*, 483; Hațegan 2005, 273–274

¹⁵² Drașovean 2007, 47–49.

¹⁵³ Gaspar 2014, 209–219.

¹⁵⁴ Rohn *et alii* 2009.

¹⁵⁵ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 214, 226, Pl. X.

¹⁵⁶ În a doua jumătate a sec. XVIII, românii (conform lui Francesco Grisellini, grupul etnic predominant în Banat), în cadrul ritualului de înmormântare aveau obiceiul de a depune monede (Grisellini 1984, 169. 187–188). Acest obicei a fost surprins și în alte necropole din a doua jumătate a sec. XVIII din Banat, un exemplu fiind descoperirile arheologice de la Giroc-Mescal (Gogâltan *et alii* 2007, 164).

¹⁵⁷ Szentmiklosi-Bălărie 2012, 214, 226, Pl. X.

¹⁵⁸ Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, nr. 41.

¹⁵⁹ Gaspar Baillieul, *Plan de la Ville et Attaques de*

a suburbiei Palanca Mică, aceeași hartă a căpitanului inginer-șef Perette indică prezența unui un cimitir turcesc¹⁶⁰.

După anul 1716, Banatul a fost încercat de epidemia de ciumă care, între anii 1738–1740, a secerat cel puțin 1000 de oameni din cei 6000 de locuitori ai Timișoarei¹⁶¹. Pe un plan al cetății Timișoara de la mijlocul sec. XVIII, cimitirul orașului este amplasat în afara zidurilor cetății, între Bastionul Mercy și Bastionul Castelului¹⁶² (Pl. VIII). Amplasarea necropolei poate fi identificată în zona vestică a Parcului Central (actualul Parc Scudier).

Pe data de 18 octombrie 1716, prințul Eugeniu de Savoya a intrat în Timișoara, marcând sfârșitul administrației otomane. Vechea fortificație de pământ din perioada otomană, grav avariata pe latura nordică, a fost reparată, aceste lucrări fiind surprinse și de cercetările arheologice preventive din Piața Unirii¹⁶³. Noua administrație va renunța la cea de-a doua linie de apărare a cetății, în partea de nord și, undeva, în perioada cuprinsă între anii 1716–1740, va astupa șanțul de apărare otoman, identificat pe Str. Sergent Constantin Mușat.

În urma bombardamentelor, din vechiul oraș medieval au rămas în picioare doar șapte clădiri, fapt care a determinat reconstrucția Timișoarei pe principii urbanistice moderne, împletite cu rațiunile militare determinate de rolul strategic al orașului în apărare Banatului și a nordului Balcanilor¹⁶⁴. Astfel, noul oraș a fost proiectat și construit în interiorul unei cetăți moderne, de tip bastionar, construit după modelul contelui de Pagan¹⁶⁵. Acest model francez de fortificație bastionară, inspirat de sistemul olandez, a fost proiectat și adaptat special pentru terenuri mlăștinoase, cum a fost cazul Timișoarei¹⁶⁶. Noua cetate a Timișoarei a fost con-

struită între anii 1732–1765, pe o suprafață de 53 ha. Formată dintr-un zid de incintă, cu nouă bastioane și două centuri de fortificații, noua cetate a Timișoarei a fost cea mai mare de pe actualul teritoriu al României. Rațiunile militare care au stat la baza construirii noi cetăți au fost completate și de cele impuse de cele urbane. Timișul Vechi (Bega) a fost canalizat între 1728–1732, canalul Bega devenind atât o sursă majoră de apă potabilă, dar și un element organic de apărare pe latura de sud a cetății bastionare¹⁶⁷.

În interiorul cetății, orașul a fost organizat pe loturi rectangulare, construindu-se aprox. 180 de clădiri care, în următoarele trei secole de dezvoltare urbană, au fost etajate, reconstruite sau dărâmate. Lucrările de amenajare a spațiului urban au fost surprinse atât în Piața Unirii, cât și în Piața Țarcului¹⁶⁸.

Reflecțiile sumare expuse aici cu privire la orașul Timișoara în secolele XVI–XVII, fundamentate pe documentația oferită de investigațiile de arheologie urbană, au avut menirea de a creiona imaginea unui oraș de frontieră al Imperiului Otoman care a suferit din plin influența civilizației orientale în structura sa urbanistică dar și în mentalitățile locuitorilor. Această imagine a unui oraș de periferie s-a putut jalona și printr-un dialog al surselor istorice cu cele arheologice.

Recentele descoperiri arheologice prilejuite de dezvoltarea edilitară și de reamenajare a centrului istoric al Timișoarei au contribuit masiv nu numai la confirmarea unora dintre informațiile oferite de izvoarele istoriografice și cartografice, dar și la completarea unor pagini de istorie a orașului Timișoara care, în prezent, au dispărut din arhive. Din această perspectivă, rolul arheologiei urbane este unul covârșitor, condiționată de aplicarea corectă a prevederilor legale care stau la baza protecției patrimoniului arheologic.

BIBLIOGRAFIE

Augenti *et alii* 2000

A. Augenti, A. Fiorini, M. Montanari, M. Sericola, A. Urcia, F. Zaffagnini, *Archeologia dell'architettura in Emilia-Romagna: primi passi verso un progetto organico. Ocnus. Quaderni della*

¹⁶⁷ La această suprafață s-a adăugat și terenul interzis construcțiilor din exteriorul cetății, în total, cetatea având 138 ha (Buruleanu-Medelet 2004, 20).

¹⁶⁸ Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii*, 2016, 207–208; *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, XIII, 2014, 7 (http://www.primariatm.ro/uploads/files/aprilie_2014.pdf, accesat astăzi, 09.10.2017).

Temeswar ou Sont Margque les Lignes de Circonvallation avec le Campement des Troupes de L'Empereur Cette Ville ... 13e. Octorbre 1716..., Paris, Publicat în jurul anului 1716, Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Inventory ID: 30391ts (https://www.raremaps.com/gallery/detail/30391ts/Plan_de_la_Ville_et_Attaques_de_Temeswar_ou_Sont_Margque_les_Lignes_de/Baillieul.html, accesat astăzi, 04.11.2017)

¹⁶⁰ Opreș 2007, 18–19, Fig. 8, nr. 42.

¹⁶¹ Hammer 2011, 25–26.

¹⁶² *Plan von der Festung Temeswar*, 1754 (autor Kaltschmiedt, A.), colecția Arhivei Naționale a Ungariei, S.1-No. 37 (<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/33/?list=yJxdWVyeSI6ICJ0ZW1lc3ZhciJ9>, accesat în 17.10.2017).

¹⁶³ Szentmiklosi *et alii* 2015, 250–251; Szentmiklosi *et alii* 2016, 207–208.

¹⁶⁴ Buruleanu-Medelet, 2004, 20.

¹⁶⁵ Pagan 1689, 1–2.

¹⁶⁶ Capotescu 2010.

Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici, 17, Bologna 2009, 65–76.

Bejan-Zărnescu 1975

A. Bejan, Al. Zărnescu, Fântâna din lemn descoperită la Timișoara (Der in Timișoara entdeckte Holzbrunnen). *Tibiscus*, IV, 1975, 233–238.

D, I. Belci, L.L. Roșiu, Timișoara – the Ottoman Town under the Central European Skin. *Acta Technica Napocensis: Civil Engineering & Architecture*, Vol. 57, No. 3, 2014, 18–25

Brogiolo 1993

G. P. Brogiolo, *Brescia Altomedievale. Urbanistica ed edilizia da IV al IX secolo*. Documenti di Archeologia, 2, Mantova, 1993.

Braudel 1984

F. Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, Vol. II, Ed. Meridiane, București, 1984.

Buruleanu-Medeleş 2004

D. N. Buruleanu, Fl. Medeleş, *Povestea orașelor sale. The Story of its Towns*, Ed. Mirton, Timișoara, 2004;

Capotescu 2008

V. Capotescu, *Arhitectura militară bastionară în România*, vol. I, *Cetatea Timișoarei*, Ed. Bastion, Timișoara (2008).

Capotescu 2010

Valentin Capotescu, *Orașul ideal. Influența arhitecturii militare asupra urbanismului*, Ed. Brumar, Timișoara, 2010.

Călători străini... 1976

***, *Călători străini despre Țările Române*, Vol. VI/ (Partea I: *Paul de Alep*, îngrijit de M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Partea a II-a: *Evlia Çelebi*, îngrijit de Mustafa Ali Mehmet), Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.

Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara, XIII, 2014

***, Cele mai ample cercetări arheologice din istoria orașului. *Monitorul Primăriei Municipiului Timișoara*, Anul XIII, Nr. 132, 2014, p. 7 (http://www.primariatm.ro/uploads/files/aprilie_2014.pdf, accesat astăzi, 09.10.2017).

Cronici turcești... 1974

***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, Vol. II, Volum întocmit de M. Guboglu, București, Ed. Academiei, 1974.

Cronici turcești... 1980

***, *Cronici turcești privind Țările Române. Extrase*, Vol. III, *Sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XIX*, Volum întocmit de Mustafa A. Mehmet, Ed. Academiei, București, 1980.

Desachy-Gemehl 2005

B. Desachy, D. Gemehl, L'archéologie urbaine en Picardie. Presentation. *Revue archéologique de Picardie*, 3 -4, 2005.

Diaconescu 2016

D. Diaconescu, Observații arheologice privind linia exterioară de fortificație a cetății turcești a Timișoarei (Archaeological remarks regarding the outer fortifications of Ottoman Timișoara). *PB*, VI, 2016, 165–179.

Diaconescu *et alii* 2016

D. Diaconescu, S. Tincu, Al. Szentmiklosi, A. Georgescu, R. Giorgi, C. Harnischfeger, I. Leonti, L. Brândușan, A. Muscalu-Crețescu, Timișoara, jud. Timiș. Punct: Strada Sergent Constantin Mușat. *CCA, 2016. Campania 2015*, 2016, 208–210.

Drașovean *et alii* 2007

Fl. Drașoveanu, C. Feneșan, Al. Fluture, Al. Szentmiklosi, G. El Susi, Zs. Kopeczny, H. M-Kiss, R. Șeptilici, N. Dinu, *Timișoara în amurgul evului mediu*. Ed. Mirton, Timișoara, 2007.

Drașovean *et alii* 2016

Fl. Drașovean, C. Suci, D. Diaconescu, Cercetările arheologice preventive din anul 2015 în Piața Sfântul Gheorghe a Timișoarei. *PB*, VI, 2016, 139–160.

Feneșan 1981

C. Feneșan, *Documente medievale bănățene*, Ed. Facla, Timișoara, 1981

Feneșan 2014a

C. Feneșan, *Vilayetul Timișoara 1552–1716*, Ed. Ariergarda, Timișoara, 2014;

Feneșan 2014b

C. Feneșan, O descriere a cetății Timișoara din august 1716. A description of the Fortress of

- Timișoara (Temeswar) from August 1716, *AnB (S.N.)*, XXII, 2014, 295–299.
- Galinie 1989
H. Galinie, *Cronique d'archéologie urbaine. Revue archéologique du centre de la France*, 28, 2, 1989.
- Galinié 1996
H. Galinié, Introduction. *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e colloque ARCHEA (Orléans 29 septembre–1er octobre 1994)*, Supplément à la *Revue archéologique du centre de la France*, 11, 1996, 9–14;
- Gaşpar 2014
A. Gaşpar, Momente funerare otomane descoperite în cimitirul din Timișoara Piața Sfântul Gheorghe. *Banatica*, 24,1, 2014, 209–221.
- Gelichi 2013
S. Gelichi, *Introduzione all'archeologia medievale: storia e ricerca in Italia*, Roma, 2013.
- Gogâltan et alii 2007
Gogâltan Fl., Szentmiklosi Al., Cedică V., Giroc, com. Giroc, jud. Timiș, Punct: Mescal. *CCA, Campania 2007. A XLI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Tulcea, 29 mai – 1 iunie 2006*, București 2007, 163–165, nr. 86.
- Griselini 1984
F. Griselini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, Ed. Facla, Timișoara, 1984.
- Hammer 2011
A. von Hammer, *Istoria ciurmei din Banat 1738–1740. Geschichte der Pest im Banat*, Ed. Diacritic, Timișoara, 2011.
- Hațegan 2005
Cronologia Banatului, Vol. II/2, *Vilayetul de Timișoara: 1552–1716*, Ed. Banatul, Artpress, Timișoara, 2005.
- Hațegan-Negrescu 2002
I. Hațegan, M. Negrescu, Timișoara în anul 1663, după descrierea lui Henrik Ottendorf (Timișoara în 1663, after Henrik Ottendorf's Description). *BHAUT*, V, 2002, 141–154.
- Inel 2014
C. Inel, Stadiul cercetărilor și descoperirilor arheologice pe străzi din centrul istoric al cetății Timișoara. Sinteza: Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, Timișoara, 2014, 1–3 (http://www.primariatm.ro/uploads/files/proiect_CETATE/text_conf_presa_11febr.pdf, accesat astăzi, 08.10.2017).
- Jancsó 2001
Á. Jancsó, *Istoricul podurilor din Timișoara*, Ed. Mirton, Timișoara, 2001.
- Jancsó-Balla 2005
Á. Jancsó, L. Balla, *Temesvár régi ábrázolásai 16–18. század*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely 2005.
- Jancsó 2011
Á. Jancsó, *Hártilé tipárite ale Timișoarei 1850–2010. Temesvár nyomtatott térképei 1850–2010*, Cosmopolitan Art, 2011.
- Jancsó 2012
Á. Jancsó, Temesvár nyomtatott térképei. Temesvár's / Timișoara's Printed Maps/Hártilé tipárite ale Timișoarei. *Műsyaki Szemle*, 57, 2012, 3–18.
- Le Goff 2005
J. Le Goff, *Evul Mediu și nașterea Europei*, Ed. Polirom, 2005.
- Kopecznyi 2013
Zs. Kopecznyi, Reședința regală medievală de la Timișoara (The Medieval Royal Residence from Timișoara). *AnB (S.N.)*, XXI, 2013, 211–231.
- Krischan 1999
Al. Krischan, Banater Karten im Kriegsarchiv, Wien (1683–1900). In *Banatsforschung als Aufgabe: Auszug aus dem Gesamtwerk* (Hrsg: Alexander Krischan, Horst Fassel), Banater Bibliothek, vol. 7, Landsmannschaft der Banater Schwaben, 1999.
- Leguay 1984
J. P. Leguay, *La rue au Moyen Âge*, Paris, 1984.
- Magina 2013
A. Magina, Fortificațiile Lipovei și Timișoarei în preajma cuceririi otomane (1551). Fortification of Lipova and Timișoara on the Eve of Ottoman Conquest. *AnB (S.N.)*, XXI, 2013, 299–303.
- Mare et alii 2014
M. Mare, Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, Rescue excavation in the site “Timișoara – Square 700”.

- City Business Centre, Building D. *Banatica*, 24/1, 2014, 179–208.
- Medeleț-Râmneanțu 2003
Fl. Medeleț, V. Râmneanțu, *Muzeul Banatului. File de cronică*, vol. II, 1918–1948, Ed. Mirton, Timișoara, 2003.
- Micle *et alii* 2015
D. Micle, M. Balaci-Crînguș, C. Timoc, Băile turcești din Pța Libertății, Timișoara. Un monument arheologic inedit în contextul reabilitării centrului istoric al orașului. *Arheovest*, III/1, *In Memoriam Florin Medeleț-Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*, JATEPress Kiadó, Szeged, 2015, 555–573.
- Micle *et alii* 2016
D. Micle, C.D. Țuțuianu, A. Stavilă, C. Floca, O.C. Rogozea, *Ciacova, orașul Ciacova, Jud. Timiș Punct: Piața Cetății, CCA, Campania 2015*, 2016, 158–160.
- Munteanu-Munteanu 2002
I. Munteanu, R. Munteanu, *Timișoara. Monografie*, Ed. Mirton, 2002.
- Opriș 1987
M. Opriș, *Timișoara. Mică monografie urbanistică*, Ed. Tehnică, București 1987.
- Opriș 2008
M. Opriș, *Timișoara. Monografie urbanistică. Vol. I, Descoperiri recente care au impus corectarea istoriei urbanistice a Timișoarei*, Ed. Brumar, Timișoara, 2008.
- Ottendorf 2006
H. Ottendorf, *De la Viena la Timișoara, 1663. Von Wien auff Temeswar, 1663. Bécsről Temesvárig, 1663. Od Beča do Temišvara, 1663*, Ed. Banatul-Artpress, Timișoara, 2006.
- Pagan 1689
B. F. Pagan, *Les Fortifications du Comte de Pagan*, Paris, 1689.
- Pirénne 2000
H. Pirénne, *Orașele Evului Mediu*, Cluj Napoca, 2000.
- Rădulescu 2006
Al. Rădulescu, Castelul Huniade – Timișoara. Sondajul arheologic din anul 1980 (An Archaeological Prospect of the Huniade Castle of Timișoara – 1980). *AnB (S.N.)*, XIV, 2, 2006, 11–32.
- Rădulescu 1979
Al. Radulescu, Marturii istorice în Piața Operei din Timișoara. *MCA*, XIII, 1979, 403–405.
- Rădulescu *et alii* 2008
Al. Rădulescu, Daniela Tănase, Zsuzsanna Kopeczny, Raport preliminar privind cercetările arheologice preventive de la Timișoara – Castelul Huniade 2007 (Preventive archaeological researches “Castel Huniade – Timișoara” 2007. Preliminary raport). *Banatica* 18, (2008), 141–154.
- Râmneanțu 2008
V. Râmneanțu, File din istoria Muzeului Banatului din Timișoara. Au fil de l’histoire du Musée de Banat (Timisoara), *Banatica*, 18, 2008, 493–509.
- Reveyron 2002
N. Reveyron, L’apport de l’archéologie du bâti dans la monographie d’architecture. *In Situ*, 2, 2002 (<http://insitu.revues.org/1200>; accesat în data de 04.09.2016).
- Rohn *et alii* 2009
A.H. Rohn, E. Barnes, G.D.R. Sanders, An early ottoman cemetery at ancient Corinth. *Hesperio*, 78, 2009, 501–615.
- L. Roșiu, Amenajarea castelului Huniazilor din Timișoara ca muzeu al Banatului (L’Aménagement du Chateau Huniade de Timișoara en Musée de Banat). *AnB (S.N.)*, VI, 1998, 31–41.
- Rousset 1729
J. Rousset de Missy, *Histoire militaire du prince Eugene de Savoye, du prince et duc de Marlborough, et du prince de Nassau-Frise. Ou l’on trouve un détail des principales Action de la dernière Guerre, & des Batailles & Siège commandez par ces trois Généraux. Enrichie des Plans nécessaires. Tome Second. Par Mr. Rousset*, A La Haye: Chez Isaac van der Kloot, 1729.
- Szentmiklosi *et alii* 2012
Al. Szentmiklosi, M. Mare, A. Bălărie, *Raport de cercetare arheologică in situ “Timișoara – Piața 700 „. Parcarea subterană Piața 700 – Incinta B (Mss. în arhiva Muzeului Național al Banatului)*, 2012.

Szentmiklosi-Bălărie 2012

Al. Szentmiklosi, A. Bălărie, Contribuții la cunoașterea evoluției orașului Timișoara la sfârșitul Evului Mediu, Cercetările arheologice preventive din suburbia Palanca Mare (Contribution to the Knowledge of the Evolution of the Town of Timișoara at the End of the Middle Ages. Archaeological Preventive Investigations Within the Suburb of Palanca Mare). *AnB* (S.N.), XX, 2012, 205–226.

Szentmiklosi-Țeicu 2016

Al. Szentmiklosi, D. Țeicu, Stadtarchäologische Forschungen. Überlegungen zur Stadt Temeswar im 17–18. Jahrhundert. *Herrschaftwechsel: Die Befreiung Temeswars im Jahre 1716* (Hrsg. Rudolf Gräf, Sandra Hirsch), Römänische Akademie, Zentrum für Siebenbürgische Studien, Österreich-Bibliothek „Bernhard Stillfried”, Klausenburg, Cluj, Napoca, 2016, 23–46.

Szentmiklosi *et alii* 2015

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu,, S. Tincu, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, A. Talagiu, Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii. *CCA, Campania 2014*, 2015, 250–251.

Szentmiklosi *et alii* 2016

Al. Szentmiklosi, D. Diaconescu,, A. Bălărie, A. Georgescu, C. Harnischfeger, I. Leonti, Timișoara, județul Timiș. Punct: Piața Unirii. *CCA, Campania 2015*, 2016, 207–208.

Treffort 1996

C. Treffort, Du cimiterium christianorum au cimetière paroissial: évolution des espaces funéraires en Gaule du VIe au Xe siècle. (From „cimiterium christianorum” to parish cemetery: the evolution of funerary areas in Gaul from the 6th to the 10th century *Archéologie du cimetière chrétien. Actes du 2e colloque ARCHEA (Orléans 29 septembre–1er octobre 1994)*, Supplément à la Revue archéologique du centre de la France, 11, 1996, 55–63.

Țeicu 2007

D. Țeicu, *Geografia ecleziastică a Banatului*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2007.

Țeicu-Mărgineanu 2008

D. Țeicu, Fl. Mărgineanu, Despre localizare abației Eperjes la Chelmac. *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul*

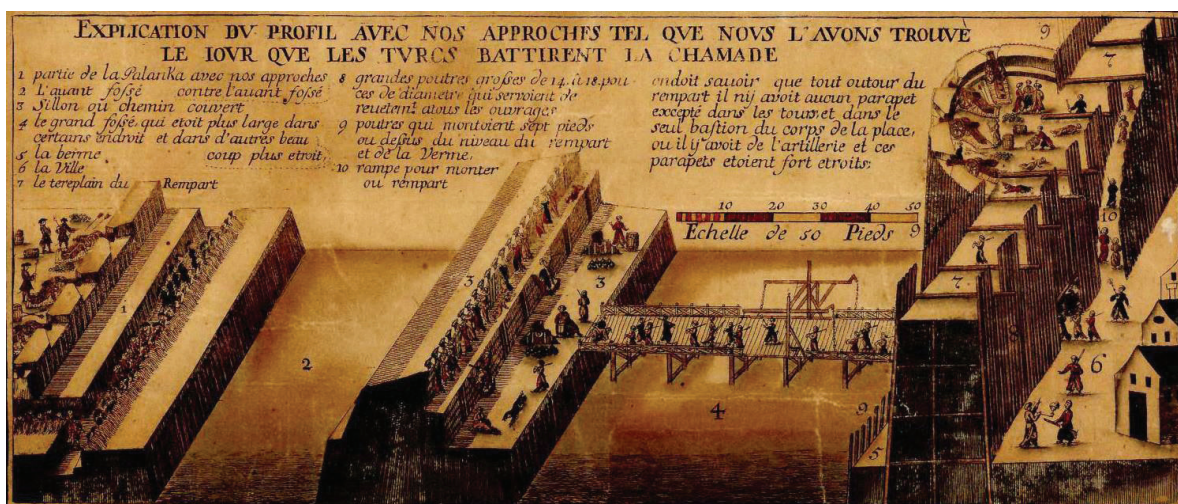
latin). *Studii în onoarea profesorului Victor Spinei* (Ed. D. Țeicu, V. Cândea), Ed. Istros a Muzeului Brăilei, Brăila, 2008, 243–270.

Vilaetul Timișoarei..., 2002

***, *Vilaetul Timișoarei (450 de ani de la întemeierea Pașalâcului) 1552–2002*, Editura Mirton, Timișoara, 2002.

Zărnescu 1974

Al. Zărnescu, Pagini din Istoria alimentării cu apă a orașului Timișoara (Ausschnitte aus der Wasserversorgung der Stadt Temeswar). *Tibiscum*, III, 1974, 181–205.

Pl. I: 1 – Planul de asediu al Timișoarei, în anul 1716 (Magyar Országos Levéltár, S 68 XIV No 0089, <http://maps.hungaricana.hu/hu/18884/?query=SZO%3D%28temeswar%29>, accesat în 06.10.2015); 2 – Detaliu din subsolul planului de asediu, cu reprezentarea fortificațiilor Timișoarei din perioada otomană.

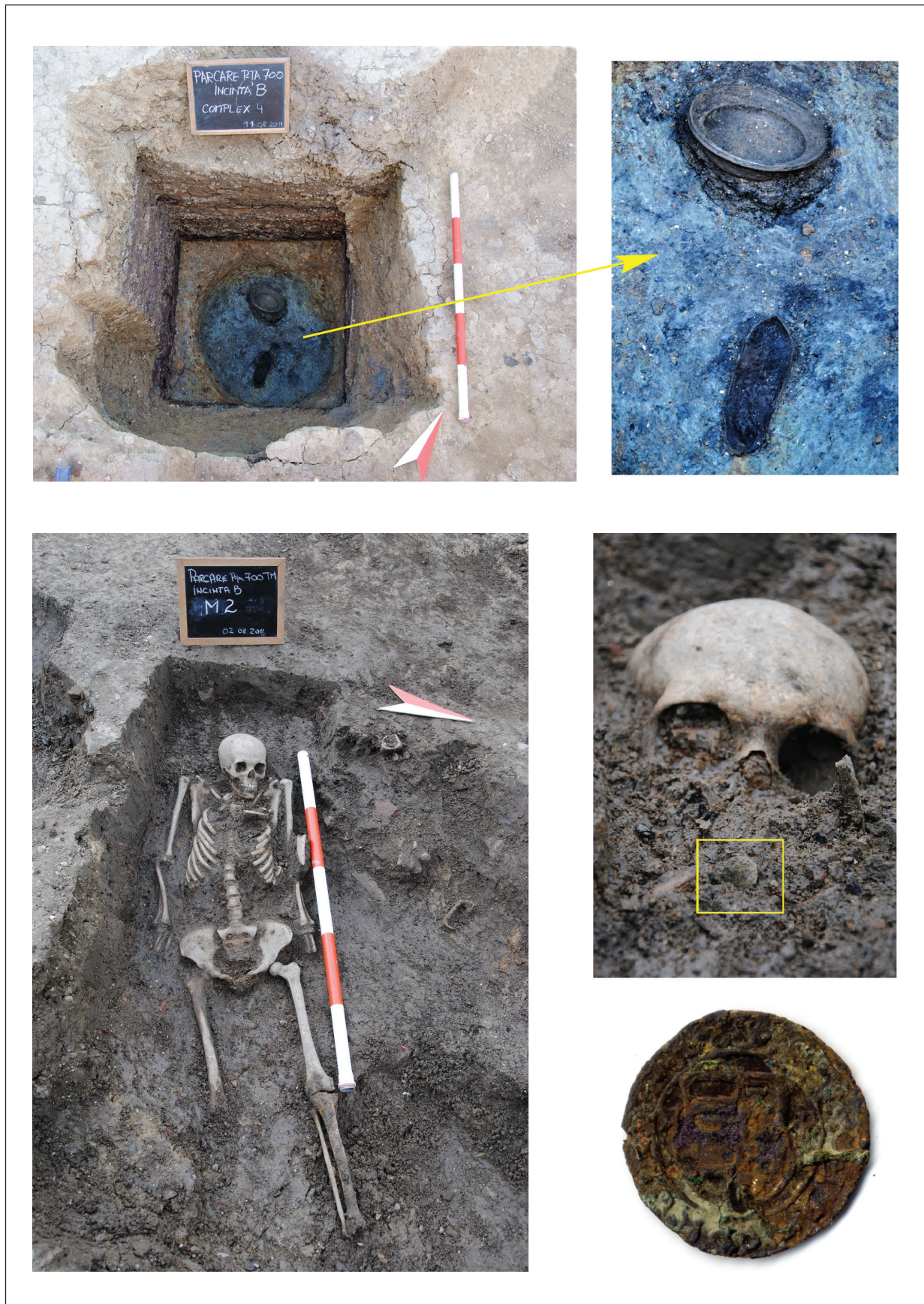
Pl. II: 1 – Planul cetății Timișoara din perioada otomană suprapus pe planul orașului modern (Oprîș 2007); 2 – Amenajările stradale I-III ale uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006).

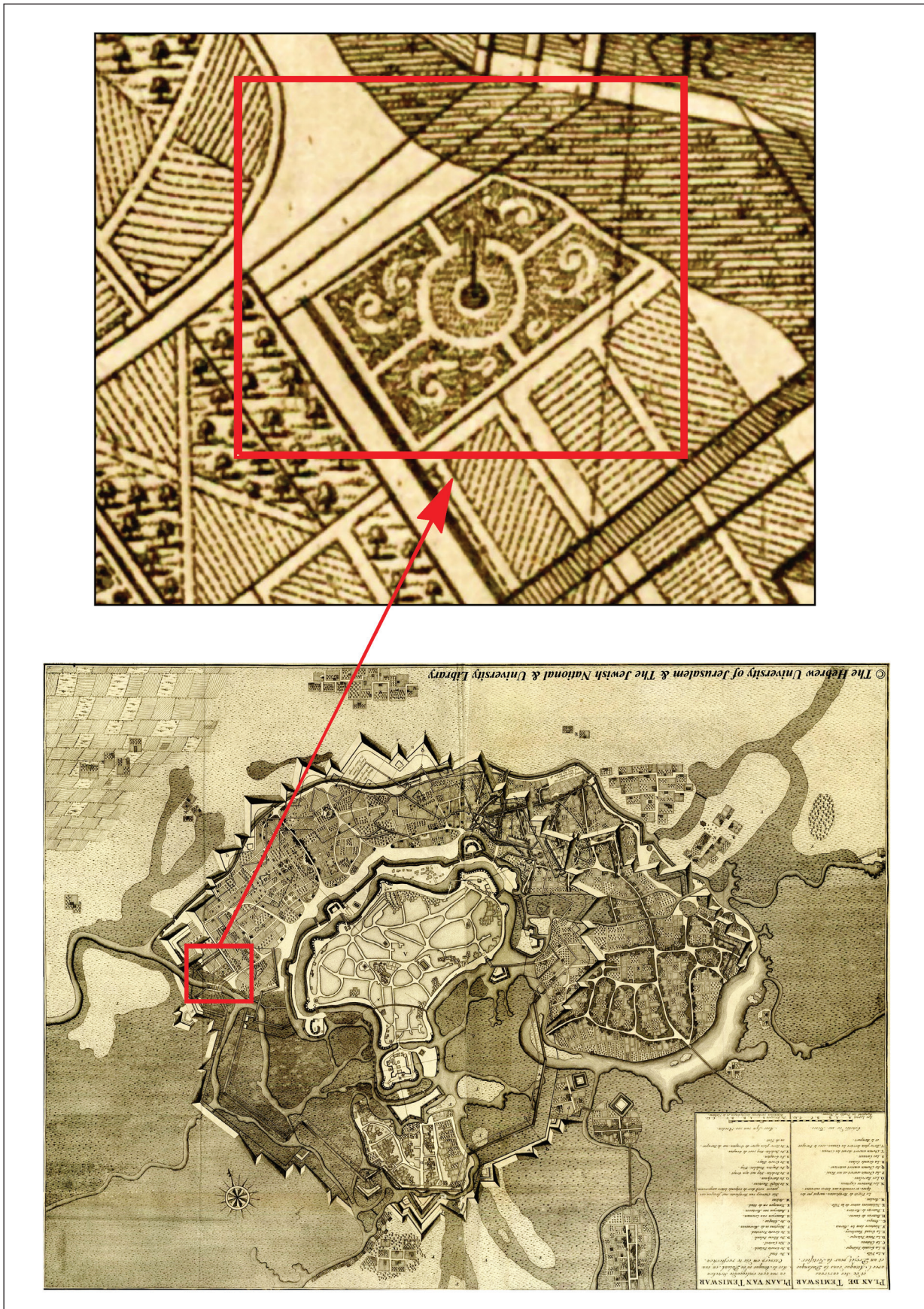
Pl. III: 1 – Cea mai timpurie amenajare a uliței Belșambar (strada IV, Piața Libertății, 2006); 2 – Amenajările stradale III și IV ale uliței Belșambar (Piața Libertății, 2006).

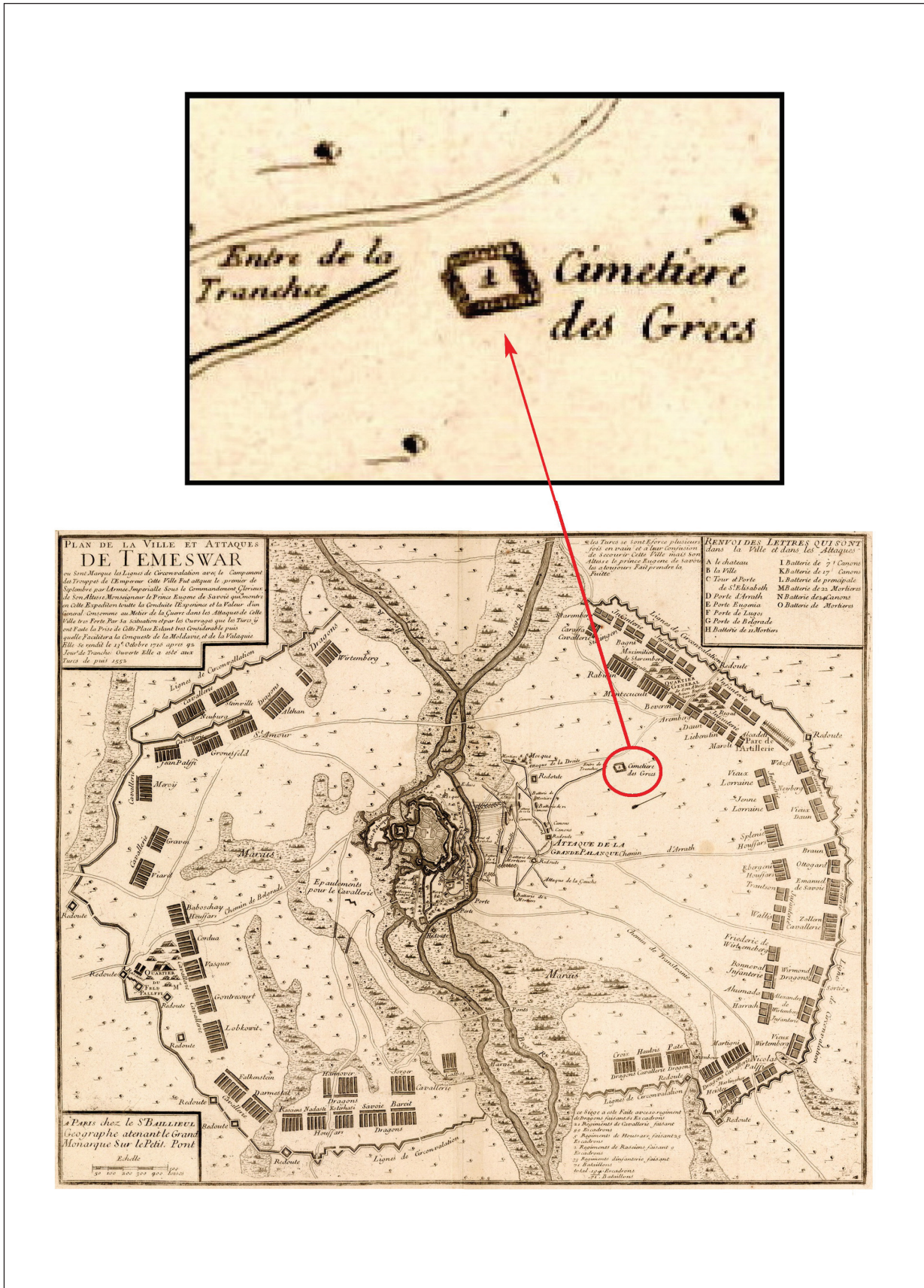
Pl. IV: 1 – Amenajarea stradală II a uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006); 2 – Cea mai târzie amenajare stradală a uliței Belișambar (Piața Libertății, 2006).

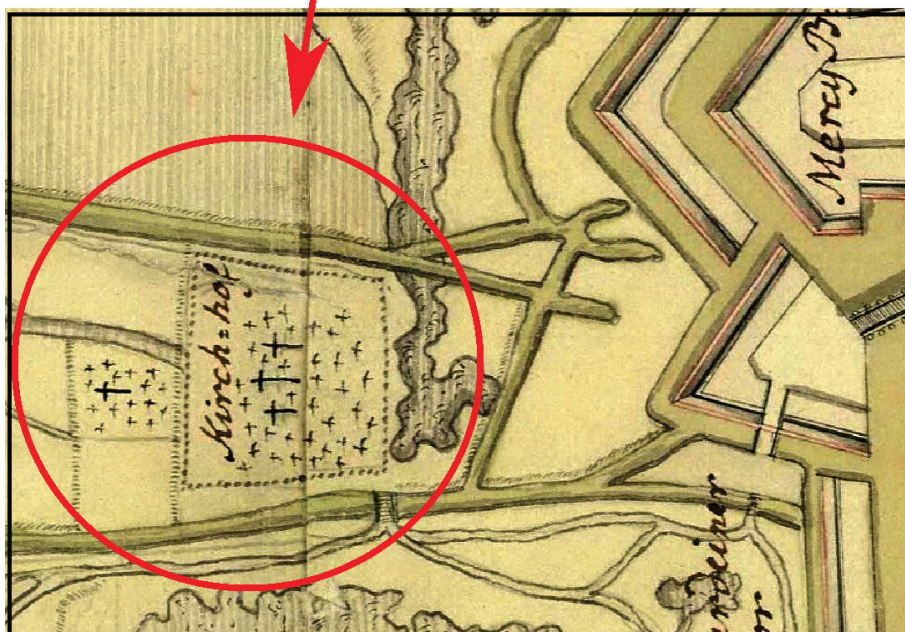
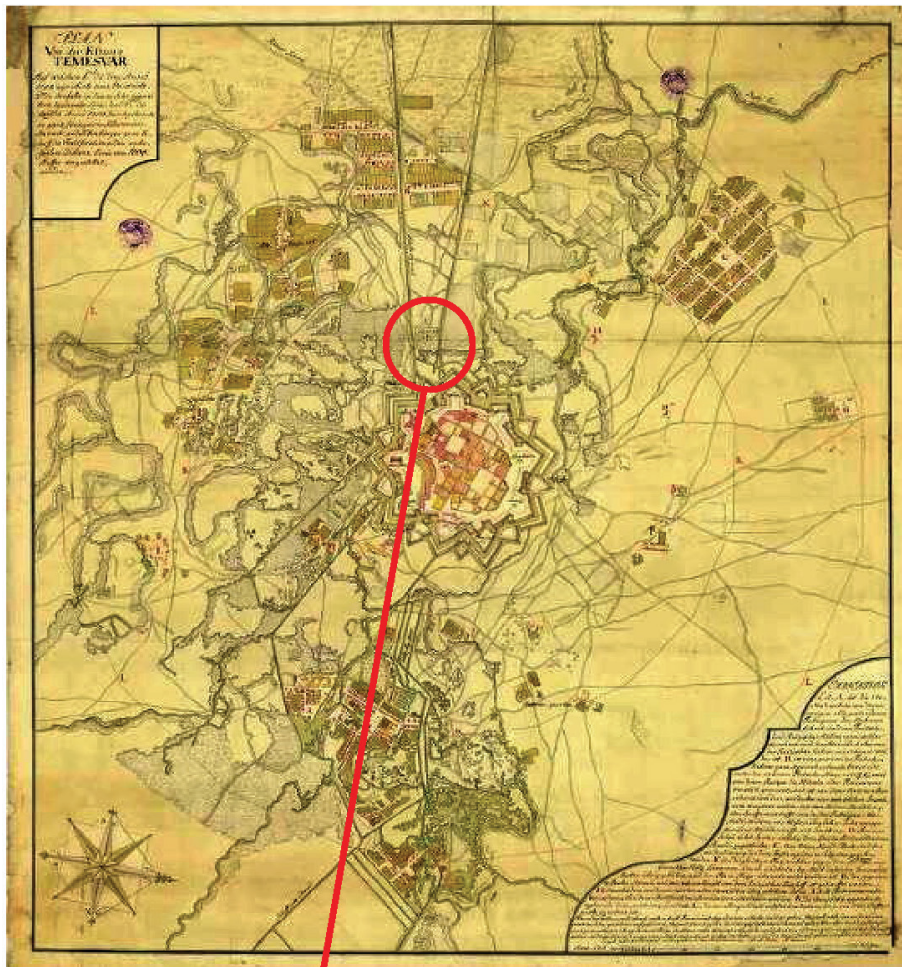
Pl. V: 1 – Fântâna C.4 din Parcare subterană Piața 700-Incinta B (2011); 2 – Mormântul de inhumație M.2 din Parcare subterană Piața 700-Incinta B (2011).

Pl. VI: Harta căpitanului F. Perette „Plan de Temisvar/Plaan van Temisvar...” (aprox. 1716), cu detaliul unui spațiu amenajat în partea de sud-vest a suburbiei Palanca Mare.

Pl. VII: Gaspar Baillieu, Plan de la Ville et Attaques de Temeswar ou Sont Margue les Lignes de Circonvallation avec e le Campement des Troupes de L'Empereur Cette Ville ... 13e. Octobre 1716..., Paris, Publicat în jurul anului 1716, Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc., Inventory ID: 30391ts (https://www.raremaps.com/gallery/detail/30391ts/Plan_de_la_Ville_et_Attaques_de_Temeswar_ou_Sont_Margue_les_Lignes_de/Baillieu.html, accesat în 04.11.2017).

Pl. VIII: Plan von der Festung Temesvar, 1754, colecția Arhivei Naționale a Ungariei, S.1-No. 37, (<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/33/?list=eyJxdWVyeSI6ICJ0ZW1lc3ZhciJ9>, accesat în 17.10.2017).

